

दीपद्वेषि च संतप्रपीतं पित्रे न लोचनं ॥ जलार्दुज्योतिषा हीनं स्निग्धं स
 हृदये भवेति श्रवणं त्वरां विलोचनं ॥ अथ सवरां च निर्भुग्नेतं दामोहसमन्वितं
 अवेष्टुं भुवि दोषतः ॥ एकं च क्षयं दाभी मं द्वितीयं मिलितं भवेत् ॥ त्रिभिर्दिने
 मरुतः पुरंदरं ॥ ज्योतिर्विहीनं सहस्रारं गिरा यस्पलोचनं ॥ ईषत्कृत्स्नं सति यतं प्र
 एकं कृत्स्नवरां च रोदं च प्रेक्षते यदा ॥ इति लिङ्गे विजानीयान् तुरे वनसंश
 स्फुरिततारक ॥ एकरात्रेणानियतं परलोकपथं व्रजेत् ॥ अथ
 निदानाशो निशायां प्रभवति च तथा कंठकूपे वलासो देहे दाहोति स्म ॥
 यथा नीप्रसवले च त्रिधा ॥ हीयंते यस्य श्रीघुं वलदहनमनः शक्तयः सेंदियां

॥ रत्न ॥

8

सोर्धः तात॥ दोषाणामेव साक्षात्किले घनेयासहि सुता॥ नहि दोषक्षयेकश्चित्सहते लघनं केचित्
 ॥ तद्विकः संप्ररात्रेराद्वारात्रेरापैत्रिकः॥ श्लेष्मिको द्वादशाहेन ज्वरपाकं प्रपद्यते॥ आसंप्ररात्रं तं
 रुरां ज्वरमाकुर्मनीषिणा॥ मध्यं द्वादशरात्रंतु पुराणामत उत्तरं॥ तद्वागरीयसीघोरासंघः प्राणह
 रीयतः॥ तस्माद्यंतृषार्त्तायपानीयंप्राणाधारणं॥ तृषितो मोहमायातिमोहात्प्राणान्विमुंचति॥
 अतः सर्वास्वतस्थासु न क्वचिद्धारिवर्ज्यते॥ ज्वरेनेत्रामयेकोठे मंदेन उदरे तथा॥ अरोचके प्रतिश्या
 ये प्रसेके श्वदधोक्षये॥ वरोचमधुमेहे च पानीयं मंदमाचरेत्॥ मूर्छापित्तोष्णदाहेषु विषोत्थे च मदा
 त्तये॥ अमलमपीतेषु मार्गोत्थे च मथौ तथा॥ दुर्ध्वगैरक्तपित्ते च शीतमंभः प्रशस्यते॥ न वज्वरे प्र
 तिदोषोपाश्वश्रुते गलग्रहे॥ सद्यः शुद्धौ तथा ध्याने व्याधौ वातकफोद्वे॥ अरुचिग्रहणीगुल्म

वेद्य

५

आस सासेषु विदुषो ॥ हिक्का यांसेहपानेचपिवेडुं जलं नर ॥ यत्कौथमानं निर्वेगं निःफेनं निर्म
लं जलं ॥ शिष्टं भवति तं दुःखोदकमुच्यते ॥ कफमेदो नित्यं मधु दीपनं वस्ति शोधनं ॥ का
सश्वा संज्वर ॥ रंथ्य सुहोदकं सदा ॥ अष्टमेनां शशेषेण चतुर्थे नार्द्धकेन वा ॥ अथवा कथं
नेनेव सिद्धं सुहोदकं पिवेत् ॥ तं पादहीनं वा तद्युग्मं हीनं तु पित्तजितं ॥ त्रिपादहीनं श्लेष्मघ्नं
पाचनं दीपनं मधु ॥ दंष्ट्रजे सन्निपाते च ज्वरे पथ्यं तदतिजितं शारदं चार्द्धपादो न पादहीनं तु हेमंतं ॥
॥ हिक्का च वसंते च ग्रीष्मे चार्द्धवशेषितं ॥ विपरीते अतो तद्व्यावृष्य षष्ठवशेषितं पादशेषं तु
यत्ने ॥ अथोपायं वृत्तं दुच्यते ॥ आरोग्यं वृत्तं सदा पथ्यं कासश्वासकफापहं ॥ सद्योज्वरहरं ग्राहिदीप
नं ॥ नलं पु ॥ आनाहपीडगुल्मार्शः शूलशोफोदरापहं ॥ ज्वरादोलंघनं प्रोक्तं ज्वरमध्ये तु पा

॥ रत्न ॥

५

चनं ॥ ज्वरांते रेचनं दद्यादेतज्ज्वरविकिसितं ॥ नागरं देवकाष्टं च धान्यकं तु हतीक्षयं ॥ दद्यात्पाचनकं
पूर्वज्वरानां ज्वरापहं ॥ किराता द्यामृतो दीक्ष्य हतीक्षयं योक्षरे ॥ संस्थिरा कलशविश्वैः का
थो वातज्वरापहः ॥ कटुफलं दुग्धवारिष्ठं तिक्तामुलैः सह तं जलं ॥ पाचनं दशमेहि स्थाती विपित्तज्व
रे नृणां ॥ गुडचीनि वधान्याकं पप्रकं चंदनान्वितं ॥ सप्तसर्वज्वरं हंति गुड्यादिसुपाचनः हृत्वा
सारोचकच्छार्दिपिपासादाहनाशनः ॥ बीजपरशिकापथ्यानागरग्रंथिकैः सह तं ॥ सक्षारं पाचनं श्ले
ष्मज्वरे दृढवातज्वरे ॥ दुर्बलभाषपटकप्रियंगुभृतिं ववासाकटोहिणीनां ॥ काथं पिवेद्धर्करयास
मेतत्तु ह्यान्वितं ॥ अतमवे ज्वरेपि ॥ पटोलपत्रं काथो मधुना मधुरीकृतं ॥ तीव्रपित्तज्वरामर्दोपि
हृत्वा दृढाहनाशनः ॥ दाक्षाहरीतकी मुस्ता कडुकी कृतमालका ॥ पटुश्चकृतः काथस्योपित्तज्वरा

॥ वैद्य ॥

६

पहः ॥ पुरवत्रोपप्रलापांतदाहसह्यभमप्ररात ॥ पिपासारक्तपित्तानांशमनेभेदनोमतः गुडच्या
मलकैर्युक्तः केवलोवापि पर्यट ॥ पित्तज्वरहरेत्तुरांदाहशोषभ्रमान्वितं ॥ लोधासुतोत्पलापचसा
रिवानांसशर्करः ॥ काथः पित्तज्वरहन्ता दधवापर्यटोद्वय ॥ पर्यटामृतधात्रीणां काथापित्तज्वरं जयेत्
द्राक्षारग्वधयोश्चापिकाश्मर्यस्याथवापुनः ॥ एकः पर्यटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ॥ किंपुनर्यदियुं
जीतचंदनोदीचनागरैः ॥ विश्वपर्यटकोसीरधान्यचंदनसाधितं ॥ दद्यात्सुशीतलेवारित्दृढीद्विज्व
रदाहनुत ॥ पटोलयवधान्याकमधुकंमधुसंयुतं ॥ हतिपित्तज्वरंदाहंनृह्माचतिप्रमाथिनी ॥ अमृ
तायाहिमः प्रातः ससितः पैत्तिकं ज्वरं ॥ वासायाश्च तथा कासरक्तपित्तज्वरं जयेत् ॥ पर्यटाद्यामृतो
दीचकिरांते साधितं जलं ॥ पंचभद्रमिदं प्रोक्तं वातपित्तज्वरापहम् ॥ त्रिफलाश्चाल्मलीरास्वाराज

॥ रत्न ॥

६

वृक्षारूपकैः ॥ शतमंबुहरेत्तुरांवातपित्तोद्वेज्वरं ॥ क्षुद्राश्वंटीगुडचीनांकषायः पौष्करस्पच ॥ कफवा
ताधिकेपेयो ज्वरे वा ॥ त्रिदोषजे ॥ आरवधकणा मूलमुस्तातिक्ताभयाकृत ॥ काथः शमयति क्षिप्रं
ज्वरं वातकफोद्वेज्वरं ॥ अमृतारिष्टकटुकामुसेंद्रयवनागरैः ॥ पटोलचंदनाभ्यांच शतं पिप्पलिचर्रायु
क ॥ अमृताष्टकमेतनुपित्तश्लेष्मज्वरापहं ॥ पटोलचंदनं सर्वापाठातिक्तामृतागरा ॥ पित्तश्लेष्मज्व
रच्छर्दिदाहकंदूविषापह ॥ पटोलं पिचुमंदच त्रिफलामधुकं वला ॥ साधितोयंकषायः स्यात्पित्तश्ले
ष्मभवेज्वरे ॥ ॥ रासायणलंकाकांडे ॥ लंकायामुत्तरे कोरोकु सुदोनामवानरः ॥ तस्य ससररामा
त्रेणानश्रुते काहिको ज्वरः ॥ अथं श्लोकपिप्पलयत्रष्टभगे समतया मंडलाकारेण लिखित्वा ॥
ज्वरदिवसे ज्वरागमनात्पूर्वमेव प्रदर्शनीय ॥ पटोलारिष्टमृद्धीकाशं पाकत्रिफलावृषैः ॥ काथ

सकाहिके हं । शर्करा मधुसुतः ॥ द्वाक्षापटोलतिंवावृशकाकृत्रिफलाश्रुतं ॥ जलं जंतुः पिवे च्छी
 तमं चैव ज्वरं शान्तये ॥ पटोलं दुग्धवानं तापथ्यारिष्ठा मृता जलं ॥ ज्वरं सततं कं पानाच्चिहं त्याशुप्र
 योजितं ॥ उशीरं चंदनं मुस्तं गुडूची धातुनागरं ॥ अंभसा कृत्वा चितं पेयं शर्करा मधु योजितं ॥ ज्वरे त
 तो यके पुंसां तृणादाह समन्विते ॥ हनुमन्नाटके ॥ लंकाधीश्वरदृष्टं हाजनकजा शोकांत कृत्वा क्षम
 रा प्राणात्राणाकरो जितेंद्रियगणाः स श्रीहनुमान् भटः ॥ स तेर्नामभिरादरादुसियोति द्वाक्षयेकी
 र्त्तयेत्तस्यैवोत्तरं तदुतं क्षरागतो नित्यं तृतीयज्वरः ॥ इति प्रातः श्लोकपाठेन वा तृतीयज्वरनाशः ॥ स्थि
 रासामलकी दासशिवा वषमहोषधैः ॥ श्रुतं शीतं जलं दद्यात्सिता मधुविमिश्रितं ॥ चातुर्थिकज्व
 रे तीव्रे मंदे चैवाथ पावके ॥ देवदारुशिवा वासाशालिपर्णी महोषधैः ॥ चात्रीयुते श्रुतं शीतं दद्यान्मधु

॥ रत्न ॥

सितायुतं चातुर्थिकज्वरे श्वासे कासे मंदानले तथा ॥ अगस्तिपत्रस्वरसेन तस्यंति हंति चातुर्थिक
 मुग्रवीर्यं ॥ मुस्ताक्षुद्रा मृता श्रुंठी धात्रीकाथः ॥ समाक्षिकः ॥ पिप्पली चर्मा युक्तं सर्वविषमज्वरना
 शनः ॥ जीरकं गुडं संमिश्रं विषमज्वरनाशनं ॥ अग्निमांशं जयेच्छीघ्रं वातरोगापहं मतं ॥ मधुना
 बाभया लीला हंत्या शुविषमज्वरं ॥ क्षीरेणापंच ब्रह्मा च दुग्धा न्नाशोकरां पिवेत् ॥ यावत्पूरां श
 तं तस्यां तां तथैवापकर्षयेत् ॥ वातास्रश्वासपांडूशो गुल्मशो थोदरापहं ॥ विषमज्वरत्रिदृष्यं पिप्प
 लीवर्द्धमानकं ॥ भृंगराजजटावद्याकर्णोरात्रिज्वरापहं ॥ सर्वज्वरहरी श्वेतमंदारस्पृचमूलिका
 तुरंगरिपुमूलं वा श्वेतं शीतज्वरापहं ॥ विवस्त्रे रोहतां देवी मूलिका कर्णाबंधनात् ॥ चातुर्थिकं
 ज्वरं हंति ॥ माप्यीरसां जनात् ॥ कटुकारोहिणी मुस्तं पिप्पली मूलमेव च ॥ हरीतकी चतस्रो यमा

॥ वेद्य ॥

८

माशयः शोथे ज्वरे पाकलाश्वगंधाचशतपुष्पासर्षपैः समं ॥ एतदुद्धृतं श्रेष्ठं वातपित्तज्वराप
हं ॥ कर्कफलं पौष्करं कृष्णाश्रं गीचमधुना सह ॥ श्वासकासज्वरहरः श्रेष्ठो लेहः कफांतकृत् ॥ श्रुतः
शीतमथितपेषितमदनफलालेपनं मधुः ॥ अपनयति दाहमुग्रं ज्वरजं हस्तांघ्रिमुद्धृतले ॥ उ
न्नानुपुष्पस्य गभीरमध्यं कांष्ठादिपात्रं विनिधाय नाभौ ॥ तत्रांबुधारावहलं पतंतीति हंति दाहं त्व
रितं सुशीता ॥ बदरीपध्वबोथेन फेनेनारिष्टकेन वा ॥ ॥ अथ चूर्णाणि ॥ वात्रीश्लिवासैधव
चित्रकानां कणायुतानां समभागचूर्णां ॥ जीर्णां ज्वरा रोचनवह्निमांशे सविश्रुहे शस्तमिति प्रतिज्ञा
तालीसोषणा विश्वपिप्पलितुगाः कर्षाभि वृद्धा कटिः कर्षा द्वात्तर्गपि प्रकामधवला द्वात्रिंशक
र्षासिता ॥ तालीसा शमिदं सुचूर्णं मरुचावाध्यानमंदातल ॥ श्वासहृद्यतिसारशोषणसरस्री

॥ रत्न ॥

८

हज्वरेशाश्रुते ॥ ॥ अथ तैल ॥ लाक्षा हरिद्रामंजिष्ठा कल्के सैलं विपाचयेत् ॥ षड्रोनारनालेन दा
हशीतज्वरापहं ॥ लाक्षामूर्वा हरिद्रे द्वेमंजिष्ठा चंदवारुणी ॥ बृहती सैधवकुण्डरास्त्रामांसी सतावरी ॥ आ
रनालाठकेनात्र तैलं प्रस्थं विपाचयेत् ॥ तैलमंगारकं नाम सर्वज्वरविनाशनं ॥ ॥ अथ रसः ॥ शुद्धं
सूतं विषं गंधं भूर्तवीजं त्रिभिः समं ॥ चतुर्णां द्विगुणां व्योषहेमक्षीरविभावितं ॥ चतुर्वारं घर्म शुष्कं च
र्णां गुंजा द्वयोन्मिषं ॥ जम्बीरकस्य मज्जाभिराद्रु कस्परसेनवा ॥ महाज्वरां कुशोत्तामसमस्तज्वरनाशनः
रुक्ताहिकं द्याहिकं वाय्वाहिकं वाचतुर्थकं ॥ विषमंचत्रिदोषं च हंतिसंशयः संनिपातचिकित्सा
त्रिरं यंचरात्रं वा दशरात्रमथापि वा ॥ लंघनं संनिपातेषु कुर्यादारोग्यदशनात् ॥ शालिपर्णी पृश्नि
पर्णी ॥ ॥ अथ गोक्षरैः ॥ विल्वान्नमंथस्योना कपाटलाकाशमरीयुतैः ॥ दशमूलमिदं ख्यातं कथि

तं नृदुःखं विषली चूर्णसंयुक्तं सन्निपातज्वराग्रहं ॥ भृनिवदारुदशमूलमहोषधा वृत्तिके
 दुर्वीजधनिकेन करणकषायः तं दाघलापकसना रुचिदाहमोहश्वासादियुक्तमखिलं ज्वरमाश्रुह
 न्यात् ॥ भार्गीभृनिवनिर्वैर्जलदकटुवचाबोषवासाविशालारास्त्रानंतापटोली सुरतरु रजनीपाठ
 लादुंदुकीभिः ॥ ब्राह्मी दार्वा गुडूची त्रिवृदतिविषया पुष्करत्रायमानैः पाठा व्याघ्री कलिंगे स्त्रिफलस
 ठियुतैः कल्पितैः सल्यभागैः ॥ काथो द्वात्रिंशकारव्यः स्त्रिकदशकलिता सन्निपातानि हन्ति श्वासं शू
 लं च हि क्वांश्च सनगुदरुजाध्यानमन्या रुजश्च ॥ उरुसंभां त्रवृद्धिं गलगदसरुतं सर्वसंधिग्रहा
 त्ति ॥ हन्यादेकोपि सिंहो गजनिवहमिव प्रस्फुरद्दानधारं ॥ दार्यं बुद्धौति कृत्फलत्रिकं चक्षुद्रा प्र
 टोली रजनी सति वं ॥ काथं विदध्या ज्वरसंनिपाते निश्चेतने पुंसि विबोधनाय ॥ अथावलीहिका

॥ रत्न ॥

९

लेह १

कटुफलं पौष्करं शृंगी व्योषं यासश्च कारवी ॥ श्लेष्मां चूर्णीकृतं ह्येतन्न धुना सहयेत् ॥ स पावले
 हिका हन्ति सन्निपातं सुदारुणं ॥ हिक्कांश्वासं च कासं च कंठरोधं च घर्घरं ॥ स तद्योज्यं कफोदके
 चूर्णमादकं जैरसैः ॥ किरातं नागरं मुस्तं गुडूची चेत्यंगरा ॥ अथोद्धूलनं ॥ भृनिवकारवीति क्वा
 वचा कटुफलं रजः ॥ उद्धूलनं त्रिदोषोत्थं स्वेदाभिर्घादे निज्वरे ॥ मरिचं पिण्णली भुंठी पथ्या लोधुं
 सपुष्करं ॥ भृनिवंकटुका क्राष्टं कारवीडयवासटी ॥ स तानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत्
 प्रस्वेदे कंठरोधे च संधिमर्दनमिष्यते ॥ स तद्धूलनं श्रेष्ठं सन्निपातहरं परं ॥ स्वेदोऽने भृष्टकु
 लं च चूर्णीकृतं लनं शस्तमिति क्वेति ॥ अथ नक्षत्रं ॥ मधुकसारसिंधुस्थवचोषणसमं कृतं ॥ श्ले
 ष्मां हि क्वां च नक्षत्रं हि कुर्यात्संज्ञाप्रबोधकं ॥ अथ करिं कसंनिपातः ॥ ज्वरस्य सर्वज्वरमध्यतो

॥ वैद्य ॥

१०

वाजरांत कोवाभ्रतिमलशोथः॥ क्रमादसाध्यः खलु कृदुसाध्यः सुखेन साध्यो मुनिभिः प्रदिष्टः॥ कु
लत्थं कटुफलं श्रुंठीकारवीचसमांशकाः॥ सुखोत्पलेपनं कार्यं कर्णाम्बुले मुकुर्मुकु॥ बीजपरकम
लानि श्रुमि मंथसथैव च॥ नागरं देवकाष्ठं चरास्त्राचित्रकपेषितं॥ प्रलेपनमिदं श्रेष्ठं कर्णाशोथ
विनाशनं॥ अथ संनिपाते रसः॥ शूषरां पंचलवरांश्चानुषाद्विजीरकं क्षारत्रयं समांशेन
चर्णामेषां पलत्रयं॥ शुद्धस्तं मृतं चाभ्रं गंधकं च पलं पलं॥ आर्द्रकस्पर्शैः खल्वेदिनमेकं वि
मर्दयेत्॥ वीरभंडोरसः॥ ख्यातो माषैकः सन्निपातजित्॥ चित्रकार्दकसिंधुत्थमनुपीतं जलैः सह
पथं क्षीरोदनं देयं द्विवारं च रसोदितः॥ अथ ज्वरस्य दशोपद्रवाः॥ श्वासे मूर्च्छां चिह्नं हि स्त
त्वातीसारविडग्ग्रहः हिक्काकासांगभेदाश्च ज्वरस्योपद्रवादश॥ त्रिकटुः सद्यं घनशृंगी गर्दभ

॥ रत्न ॥

१०

शाकं च पौष्करं सपदि॥ श्वासं जयति पयोधर सुधालता पंच जलपीतं॥ मूर्च्छायामिह कृतमालहा
रहरां कक्षीभिस्सनलदपर्वटाभयाभिः॥ संशीतं जलमिति सिद्धमिष्टमुक्तले होवामभक्तिवृतासि
ताभयाभिः॥ अरुचौ तु तिक्तकरसैः सकृत्कवलग्रहस्तथा स्त्ररसैः॥ मधुलवरा मातुलुंगीफल
केसरधारणां वक्त्रे॥ मयूरपिष्टस्य मषी सकृत्कामध्वनिता वा कटुका सधानुः क्षाथोगुडूच्याः
समधुः सुशीतः॥ पीतं प्रशान्तिं व मनस्य कुर्यात्॥ दंतशठवीजपरकदाडिमवदरैः सचुक्रकैर्वदन
लेपो जयति पिपासामथरजतगुटी मुखोत्पत्त्या॥ पाठामृतपर्वटमुस्तविश्वकिराततिक्तं दुयवा
न्विपाच्य पिवन्॥ जयत्येव जवेन सर्वज्वराति सारानतिदुर्निवारान्॥ विवंधे वातजित्कर्म कु
र्यादत्रानुलोमनं॥ मलं प्रवर्तयेदाशुतीक्ष्णाभिः फलवर्जिभिः॥ नीरेण सिंधुत्थरजोतिस्सक्ष्म

न स्पेति नूनं विनिहंति हि क्तां ॥ का से क रा क रा म ल क लिंग फ ल जं र ज ॥ स वि श्व मे ष जं लि त्वा
 न्म धु ना वा वृ षा र सं दा हे ज्व रा वि रो धे न य था श्वा स्त्रं हि मो वि धि ॥ ज्व रे द्वां ते प्र रा द्र षं ति स द्यः सर्वे
 पु ष ड् वा ॥ दि लुं स ह स म् र्द्धां ते च रा च र ष तिं प्र भुं ॥ स व न्ना म्नां स ह स्वे रा ज्व रा त्स्वा न पो ह ति
 ॥ इ ति श्री गो स्व मि श्रि वा नं द भट्ट वि र चि ते वै श र त्ते प्र थ मः प्र का शः ॥ १ ॥ अ था ति सार
 सं द्रा म्पा यां धा तु र पि नं प्र वृ द्धः श क्ति श्रो वा यु ना धः प्र नु चः ॥ स र त्प ती वा ति सारं त मा ड् क्वा धिं
 द्यो रं ष ड् धिं तं व दं ति ॥ ए कं क शः सर्व श श्वा पि दो षैः को के ना न्यः ष ष्ठ आ मे न चो क्तः ॥ धा न्य ना गर
 मु स्तं च बाल कं वि ल्य मे व च ॥ आ म श्र ल वि वं ध प्रं पा च नं व हि दी प नं ॥ पि त्ते धा न्य च तु ष्कं तु श्रु ठी
 त्या गा द्दं ति हि ॥ क्री वे रा ति वि षा मु स्त वि ल्य ना गर धा न्य कं ॥ पि के ति क्वा वि वं ध प्रं श्र ल दो षा

रक्तचंदनं २

म पा च नं ॥ स र क्तं हं त्य ती सारं स ज्व रं वा थ वि ज्व रं ॥ कु ट जो व हि चू र्णं च म धु ना स ह ले हि तं ॥ वि रो ति
 त म ती सारं य कं पि त्ता स जं ज ये त् ॥ कु ट जा ति वि षा मु स्तं बाल कं लो ध्र चं द नं ॥ धा त की दा डि मं पा ठा
 क्वा थं क्षौ द्र यु तं पि वे त् दा हे र क्ते स श्र ले व श्वा म रोगे च दु स्त रे ॥ कु ट जा ष्मि दं त्वा तं सर्वा ती सार ना
 श्रु तं ॥ स्नि ग्धं घ न कु ट ज व ल्क म जं तु ज ग्ध मा दा य त त क्ष रा म ती व च पो थ यि त्वा ॥ जं र प ला श पु ट
 तं दु ल तो य सि त्तं व द्धं कु शे न च व हि र्घ न पं क लि प्रं ॥ सु खि न मे त द व पी अ र सं गृ ही त्वा क्षौ द्रे रा यु क्त
 म ति सार व ते प्र द द्या त् ॥ कृ स्ना त्रि पु त्र म त पू जित स्य यो गः ॥ सर्वा ति सार ह र रो स्व य मे व रा जा ॥ स्पर्
 ड म ल स्वर से न श्रुं द्या ॥ क ल्कं सु पि ट्ठ पा क यो गे ॥ क्षौ द्रे रा ली टं वि नि हं ति श्री घृ मा मा ति सार र ति श्र
 ल मु गं ॥ य था स तं भ वे द्वा रि त था ती सार ना श्रु तं ॥ अ थ सं ग्र ह णी ॥ अ ती सारे ति हृ त्ते पि मं

वैद्यः

१२

दाउरं हृत्तिनः नयः संदृष्टो वहिर्ग्रहणी मपि दूषयेत् सा दुष्टा वडु सो भुक्त मा ममेव विमुं
चति ॥ यद्वं स रजं सति मुद्वं मुद्वं ॥ धान्य विल्व कला श्रुंठी शालिपर्णी श्रुतं जलं ॥ स्था
घात ग्रहणो दोषे सानाहे सपरिग्रहे ॥ मुस्ता बालक लो धवत्स कट्टी की विश्वार लु श्री मै दाल जू
मो चर साम कोट ज विषा च र्ण स्र गंगा धरः ॥ पित्त संधु ल वारि माक्षिक युतः कर्षो नितो वहिका मु
ग्रा च ग्रहणी निहंति सहसा सर्वाति सारामयान् ॥ नागराति विषा मुस्तं घात की सरसां जनं ॥ वत्स
कृत्य कफलं विल्व पाठा करोहिणी ॥ पिवेत्स मांस तश्च र्णो सक्षौद्रं तंडुला बुना पैत्रिके ग्रहणी
दोषे रक्तं यचो एवेश्यते ॥ अंशो स्पथ गृदे श्लं जये चैव प्रवाहिकां नागराद्य मिदं च र्णो हृत्मात्रे
ये रास्रजितं ॥ शुद्धा हि फेन वेलिस्तै कपटं मस्रहाला हलोषरा विशुद्ध सुवै र्णी वीजैः ॥ अंभो
अफीम गंधक पारो कौडी मरिच गोमूत्र शोधित धत्त रवीज

वावया

॥ रत्न ॥

१२

मो निराः

धिपंक्ति कर शैल धरांष्ट विंशो तं दौर्वि च र्णीत तमै ग्रहणी कपाटः ॥ वज्रो स्पहंति मधुना सह जी
रके गामुक्तोति सारमपि संग्रहणी मुदग्रा ॥ आसं विपच्य सहसा जनयत्यवश्यं वै श्वान रं जठ
रपत्तिन मर्ति भात्रः ॥ भैषज्य मेकतः सर्वे ग्रहाणां तत्र मेकतः ॥ पथं मधुर पाकित्वान्न च पित्त प्र
कोपनं ॥ कषायो ह्मविका सित्वा तं वै शया च कफे हितं ॥ वाते स्वादू ह्मसां दुत्वा तस्यः क्लम विदाहि
तत् ॥ तावत्सं वर्द्धयेत्तत्र क्रया वत्स्या दृढ विट्कता ॥ ततस्तद्रासयित्वा तदन्नं संभोजयेत् क्रमात् ॥
अथार्शः ॥ एथ कदोषैः समसैश्च शोणिता सह जानिच ॥ अंशो सिषट् प्रकाराणि विंशा द्रुत
वलित्रये ॥ दोषासू क मांस मेदं सिसं दूष्य विविधा कृतीन् ॥ मांसां कुरान यो नादौ कुर्वन् अंशो सिता
न जगुः ॥ मरिच महोषध चित्रक सररा भागा यथोत्तरं द्विगुणाः ॥ सर्वसमो गुड भागः प्रोक्तो

त्रिगुणो वत्सः

यंमोदकः प्रसिद्धफलः ॥ ज्वलनं ज्वलयति जाठरमुन्मूलयति प्रभृतगुल्मगदान् ॥ निःशेषयति
 श्रीपदमर्शोसिचनान्नयत्याशु ॥ शृंठीकणामरिचनागदलत्वगेले चरणीकृतं क्रमविवर्द्धितमेत
 दंन्यात् ॥ खादेन्नरः समसितं गुदजाग्निमांयगुल्मारुचिस्वसनकंठसृदामयेषु ॥ चरणीकृताः यो
 उग्रशरणास्पभागास्ततोर्ध्वेनचचित्रकस्य ॥ महौषधार्द्धमरिचस्यैको गुदेन दुर्नामजयायपि
 डी ॥ तत्रं स हलं पिवतां दुर्नामश्रवणंकुतः ॥ यथा सर्वाणि कुष्ठानि हतः खदिरवीजकौ ॥ तथे
 काशीसि सर्वाणि वृक्षकारुष्करौ हतः ॥ हरिद्रायाः प्रयोगे राप्रमेह इव घोडशः क्षाराग्निभ्यंति
 वर्तते तथा दृष्ट्या गुदद्वयाः ॥ मृत्त्रिप्रंसुरणं केदं पक्वा ज्यौ पुटपाकवत् ॥ दद्यात्सतैललवरां
 दुर्नामविनिवृत्तये ॥ नवनीततिलाभ्यासात् केयूरनवनीतशर्कराभ्यासात् ॥ शारदधिमथि

॥ रत्न ॥
 १३

ताभ्यासात् गुदजाः शाम्यन्ति रक्तवहा ॥ देवदालीकषायेन शौचमाचरतां नृणां ॥ किंवातद्वमसेवा
 भिः कुतः स्यात् गुदजांकुर ॥ सिंधुत्थं देवदाल्याश्च वीजं कांजिकेपेपितं ॥ गुदंकुरान् प्रलेपेन यात
 ये दुल्यगानपि ॥ अथाजीर्णाः ॥ प्रकृत्यारसशेषा द्वित्रिभिर्दोषैरपाकतः ॥ भवंति षड्जीर्णानिवेष
 म्यादशनस्य च ॥ व्योषसिंधुत्थवलिभिरेकद्वित्रिलवैः कृतम् ॥ निषंतुमर्दितो गाढं नाम्नाक्षदोष
 नोरसः ॥ सपादं कमात्रो यं भुक्तेः क्षत्कारको भद्रः ॥ आलिप्य जाठरं प्राज्ञो हिंशुः शूषणसैंधवैः ॥
 दिवा स्वप्नप्रकुर्वीत सर्वाजीर्णाप्रनाशनं ॥ पथ्यापि पालिसंयुक्तं चरणीसौवर्चलं पिवेत् ॥ मस्तनो
 ह्योदकेनाथमत्वा दोषगतिं भिषकु ॥ चतुर्विधमजीर्णं च मंदानलमथारुचिं ॥ आध्यानं वातगु
 ल्मोचं शूलं चाश्रुतियच्छति ॥ त्रिकटुकमजमोदासैंधवं जीरके द्वे समधरणि धृतानामष्टमो हिंशु

॥ देय ॥

१४

भागः प्रथमकवलमुक्तं सर्पिषा चूर्णमेते ज्ञानयति जठराग्निं वातरोगान्निहंति ॥ सिंधुस्थपथम
गधोद्भववह्निचूर्णमुक्तां वृत्तापिवर्तितः खलु नष्टवह्निः ॥ तस्यामिषेण सद्यतेन सहान्नपाने भस्मीभ
वत्यसितमात्रमपि क्षरोन ॥ पंचसेरमितो ग्राह्यः पक्वजं वीरसौरसः ॥ टंकत्रयमितंतत्र भर्जितं रामठं
क्षिपेत् ॥ राजिकापि प्यली श्रुंठी यवानी मारचे तथा ॥ लवंगं सैधवं चैव विटं च दशटंककं ॥ चत्वारिंश
तटंकमितंतत्र सौवर्चलं क्षिपेत् ॥ सर्वमेकत्र संमेल्य स्थापयेत्काचपात्रके ॥ खनित्वा स्थापयेद्भूम
वेकविंशति वासरान् ॥ नाम्ना जम्बीरसंधानमिदं भेषजमुत्तमं समस्ता जीर्णाश्च लघुं सद्यः क्षुद्र
धिकारकं ॥ विटंगं नागरं कृष्णापथ्यावह्निविभीतका ॥ वचा गुडची भक्ष्यातं विषं चात्र नियोजयेत्
एतानि समभागानि गोमूत्रेणैव पेययेत् ॥ गुंजा भागुटिका कार्या दद्याद्द्वयं कौटो रसैः ॥ एकामत्री

॥ रात्रि ॥

१४

रां युक्तस्य द्वे विस्त्रुचां पुदापयेत् ॥ तिस्रो भुजंगदृष्ट्य चतस्रसन्निपातितः ॥ गुटिका जीवनी ना
म्ना संजीवयति मानवं ॥ पथ्या नागर कृष्णाकरं जवित्वादिभिः समं खंडे ॥ बडवानल इव जेरयति व
डुगुर्वति भोजनं चूर्णं ॥ हिं गुभागे भवेदेको वचा च द्विगुणामता ॥ पिप्पली त्रिगुणा ज्ञेया शृंगवे
रं चतुर्गुणं ॥ यवानी स्पातं च गुणा षडगुणा च हरीतकी ॥ चित्रकं सप्तगुणा तं कुष्ठं चाष्टगुणं म
तं ॥ एतद्वातहरं चूर्णं पीतमा मप्रक्षते ये ॥ पिवेद्दध्ना मस्तना वा सुरपा को ह्यवारिणा ॥ सोदावर्त्त
मजीरां च ह्रीहानमुदरं तथा ॥ शृंगानियस्य शीर्यंते विषं वा येन भक्षितं ॥ चूर्णमग्निं मुखं
नाम सर्वोपद्रवमाहरेत् ॥ हरीतकी भक्ष्यमाराना ॥ गरेणा गुडेन वा ॥ सैधवोपहिता वापि सात
त्येताग्निदीपिनी ॥ श्रुंठी चूर्णं समायुक्तं यवक्षारं समालिहेत् ॥ सर्पिषा प्रातरुत्थाय नरो वह्नि

॥ २३ ॥

१५

प्रदीपनं ॥ विजयापिपलीशुंठीत्रिसमं परिकीर्तितं ॥ अग्निसंदीपनं नृणां त्रिदोषामयनाश-
नं ॥ सैंधवं समूलमगध्याचनलनागरहरीतक्यः ॥ क्रमवृद्धिमग्निवृद्धिं करोति वडवानलं
चरुं ॥ पथ्यानागरपिपलीसरुचकैः श्यामान्वितैः पंचभिश्चरुं पंचसमं सरुचिकृत्वा माग्निसं-
दीपनं ॥ प्राणोत्साहविवर्धनं रुचिकरं शीघ्रपहं गुल्मनुत्पत्त्याध्यानगरोदराशमनं आमेनि-
लेपजितं ॥ श्रुंस्तं गंधकं च पलमानं पृथक् पृथक् ॥ हरीतकी च द्विपलानागरस्त्रिपलः स्म-
तः ॥ कृष्णाचमरिचंतद्वत्तिं धृत्यं त्रिपलं पृथक् ॥ चतुःपलाचविजया मर्दयेन्निंबुकद्वयैः पु-
टानि सप्त देयानि घर्ममध्यो पृथक् पृथक् ॥ अजीर्णारिरयं प्रोक्तः सद्यो दीपनपाचनः ॥ भक्ष-
येद्द्विगुणं भक्ष्यं पाचयेद्देचयेदपि ॥ ॥ अथ विसृचिका ॥ सूचीभिरिव गात्राणि तु दन्तं तिदन्तं

॥ रत्न ॥

१५

तिष्ठते निलः ॥ यस्याजीर्णो न सा वै धैर्यं विश्रुचिर्निगद्यते ॥ इष्टं तु भुक्तं कफमारुताभ्यां प्रवर्तनोर्ध्वम-
धश्च यस्या ॥ विलं विकांतां भृशं दुश्चिकित्सा माचक्षते आसुविदः पुराणाः ॥ कुष्ठसैंधवयोः कल्क-
श्रुक्तैस्तैलसमन्वितः ॥ विश्रुच्यो मर्दनं को हं रघुध्री शूलनिवारणं ॥ मातुलुंगी जटा व्योषनिशावी-
जं करं जकं ॥ कांजिकेनां जनं हन्याद्विश्रुची मतिदारुणं ॥ पथ्यावचा हिं गुकलिंगभृंगैः सौवर्च-
लैः सातिविषैः सुचरुं ॥ तुषां वुषीतं विनिहत्य जीर्णं शूलं विश्रुची मरुचिंच सद्यः ॥ अथ किमि-
ज्यरो विवर्णाता शूलं हृद्योगः श्वसनं भ्रमः भक्तद्वेषो तिसारश्च संजात किमिलक्षणां ॥ दाडिमी त्व-
कृतः काथसिलतैलेन संयुतः ॥ त्रिदिनात्पातयेत्पेव कोष्ठतः किमिज्जालकं ॥ पारसीकयवानी-
काः पीताः पर्युषितवारिणा प्रातः ॥ गुडपूर्वाः किमिज्जालं कोष्ठगतं पातयेत्पाशु ॥ पलाशा बीजस्य

॥ वैद्य ॥

१६

रसं पिबेद्वामधुसंयुतं ॥ लिप्ताक्षौदिरावेडंगं चूर्णावाक्रिमिकृतं ॥ ॥ अथ पांडुरोगः ॥ पांडु
रश्वासकासार्तपीतदृडः नखलोचनः ॥ वम्यन्निषादश्च पथुसंहितः पांडुरोगवान् ॥ द्विपंचमली
कृथितं सविश्वं कफामकैपांडुगतेपिवेत् ॥ ज्वरेतिसारेश्च पथौ ग्रहाणां काशेरुचौ कंठहृदामये
षु ॥ त्रिफलायागुड्यावादा र्यानि वस्यवासरं ॥ प्रातः प्रातर्मधुयुतं कामलार्तः पिवेन्नरः ॥ अथ र
क्तपित्तं ॥ क्षारकद्वन्नीक्षणादेर्दग्धं पित्तं दहत्यसक ॥ तद्दृष्ट्वा धोविलैर्यातिरिक्तपित्तं तदुच्यते ॥
पक्षोदुंबरकाशमर्यपथ्याखर्जरगोक्षनी ॥ मधुना हंतिसंलीढारक्तपित्तं न संशयः ॥ माध्याह्नरुष
करसौ यदि तुल्यभागौ कृत्वानरः पिवति पुराणतरः प्रभाते ॥ तदुक्तपित्तमतिदारुणमप्यवश्यमा
भुप्रशाम्यति जलैरिव वहिपुंजः ॥ चंदनं नलदं लोधुमुसीरं पद्मकेसरं ॥ नागपुष्पं च विलं च

॥ रत्न ॥

१६

भट्टमुस्तं सशर्करं ॥ क्रीवेरंचैव पाठाचकुटजोत्पलमेव च ॥ श्रेष्ठं गवेरं जातिविषाधातकीसरसां
जना ॥ आम्नास्थिजं वृषास्थितथा मोचरसोपि च ॥ नीलोत्पलं समंगाचसुक्ष्मैलादादिमीत्य
च ॥ चतुर्विंशतिरेतानि समभागानि कारयेत् ॥ तंडुलोदकसंयुक्तं मधुना सह योजयेत् ॥ योगं लो
हितपित्तानामर्शसां ज्वरिणां तथा ॥ मूर्छामदोपसृष्टानां तृह्णात्तानां प्रदापयेत् ॥ अतीसारं तथा
दुर्दिस्त्रीणां चापिरजोग्रहे ॥ प्रच्युतानां च गर्भाणां स्थापनं परमिष्यते ॥ अश्विनोः संमतो योगो र
क्तपित्तनिवर्हणः ॥ अथ कासः ॥ प्राणो हृदयमचेत्यदोर्ध्वमुपसूर्यति ॥ तदा संजायते कासः
कंठहृन्नाभिकर्षणः ॥ पंचमलीकृतः काथः पिप्पली चूर्णासंयुतः ॥ रसान्नमश्रुतो नित्यं वातका
समुदस्यति ॥ हरीतकीकराशुंठी मरिचं गुडसंयुतं ॥ कासप्रोमोदकः प्रोक्तः परं चानलदीपनः

॥ वैद्य ॥

१०

कटुफलकतुरांभागीमुसंधान्यवचाभया ॥ श्रुंठीपर्यटकं शृंगीसुराकंच जले शृतं ॥ मधुहिं
गुयुतं पेयं कासे वातकफान्धिते ॥ कंठरोगे मुखे श्लेहिकाश्वासज्वरेषु च ॥ मरिचं कर्षमात्रं स्यात्ति
प्लीकं कर्षसंमितं ॥ अर्द्धकर्षो यवक्षारः कर्षयुगं च दाडिमात् ॥ सतचूर्णीकृतं युंज्यादष्टकर्षगुडेन हि
क्षाराप्रमाराणं गुटिकां कृत्वा वक्त्रे विधारयेत् ॥ अस्याः प्रभावात्सर्वेपिकासायां ते वसंक्षयं ॥ लवग
जातीफलपिप्लीनां भागान्प्रकल्याक्षसमानमानान् ॥ पलाईमेकं मरिचस्य दत्त्वा पलानि च त्वा
रिमहौषधस्य ॥ सितासमं चूर्णमिदं प्रसह्य रोगानने कान्प्रवृत्तानि हन्ति ॥ कासज्वरारोचकमेहगु
ल्मश्वासान्निमांशग्रहणीप्रदोषान् ॥ ॥ अथ श्वासः ॥ यैर्निमित्तैर्भवेद्विकाश्वाससंज्ञेरेव जायते
हरीतकीराणश्रुंठीमरिचं गुडसंयुतं ॥ श्वासघ्नो मोदकः प्रोक्तः परं चानलदीपनः ॥ दशमूलीकृतः

॥ रत्न ॥

१७

काथः पौष्करेणावचर्णीतः ॥ श्वासकासप्रसमनः पार्श्वशूलनिवारणः ॥ गुडश्रुंठीश्लिवा मुस्तै धारये
त् गुटिका मुखे ॥ श्वासकासेषु सर्वेषु केवलं वा विभीतकं ॥ कृष्ण्डकश्चिक्का चूर्णी पीतं कोष्मेन वारि
णा ॥ श्री घृशमयति श्वासं कासं चैव सुदारुणं ॥ सुरसंशृंगवेरस्य माक्षिकेन समन्वितं ॥ पाययेत्
श्वासकाशघ्नुं प्रतिष्णाय कफापहं ॥ शृंगीकटुत्रयफलात्रयकंठकारीभागी सप्रक्षरजटालवराणा
निपेच ॥ चूर्णपिवेदश्चिश्चिरेण जलेन हिक्काश्वासोर्ध्वा वातकफमारुतपीनसेषु ॥ गुडं कटुकतैलेन
मिश्रयित्वा समं लिहेत् ॥ त्रिसप्ताहप्रयोगेण श्वासं निःशेषतो जयेत् ॥ रसगंधविषं चैव वटं कुरां च
मनःशिला ॥ एतानि टंकमात्राणि मरिचं चाष्टटंकं ॥ एकैकं मरिचं दत्त्वा खल्वेसूक्ष्मं विमदयेत्
त्रिकटुकटुषट्कं च दत्त्वा पश्चाद्विचूर्णयेत् ॥ सर्वमेकत्र संयोज्य काचकुप्यां विनिक्षिपेत् ॥ श्वासे

॥ वैद्य ॥

१८

कासेचमंदमोवातश्लेष्ममयेषु च ॥ गुंजामात्रं प्रदातव्यं पराखंडेन धीमता ॥ सन्निपातेषु मूर्च्छा
यामपस्मारेतथैव च ॥ अतिमोहत्वमापन्नेन स्पंदश्चाद्विचक्षणाः ॥ रसः श्वासकुठारोयं सर्वश्वा
सगदप्रणात् ॥ अथ हिक्का ॥ विदाहिगुरुविष्टं भिष्टं रुद्धाभिष्यंदिभोजनैः ॥ शीतपानाशनस्था
नरजो धूमातपानिलैः ॥ व्यायामकर्मभारा ध्ववेगाघातापतर्प्यरौः ॥ हिक्का श्वासश्चकासश्च
नृणां समुपजायते ॥ मधुसौवर्चलोपेतं मातुलुंगरसं पिबेत् ॥ हिक्कां ते मधुना लिप्त्वा दुष्टि
धार्त्रीकराचितां ॥ कृष्णमलकभुंठीनां चूर्णं मधुसितायुतं ॥ मुकुमुकुप्रयोक्तव्यं हिक्का श्वास
निवारणं ॥ हिक्का श्वासीपिवेद्रांगीसविश्वामुह्यवारिणा ॥ अथ क्षयः ॥ श्लेष्माधिकाद्यव
याद्यैः पीडितोयः प्रश्रुष्यति ॥ कासश्चासादितोरक्तं वमेदुक्ते क्षरणं ज्वरी ॥ अग्निमांशतृपायु

॥ रत्नः ॥

१८

क्लेरिरं सुर्मसलो लुपः ॥ विस्वरः क्षर्दिवान् दीनस्स ज्ञेयः क्षयपीडितः ॥ तालीसोषणा विश्वपि
पलितुगाः कर्षाभिबृद्धा स्फटिः ॥ कर्षाईत्वगपि प्रकामधवला द्वात्रिंश कर्षासिता ॥ तालीसाद्यमि
दं सुचूर्णं मरुचावाधानं मंदानलश्वास छर्द्यति सारशोषक सन स्त्रीहृज्वरेश्च स्पते ॥ शर्कराम
धुसंयुक्तं नवनीतं लिहेत् क्षयी ॥ पिवेन्नागवला मूलं सार्धं कंषं विवर्द्धितं ॥ पलक्षीरयुतं मांसं क्षी
रवृत्तिरननभुक् ॥ स्पष्टप्रयोगः प्रष्ट्या युर्वलारोग्यकरः परः ॥ ककुभत्वकुनागवला चानरिवीजं
सुचूर्णितं पक्वं ॥ भुक्ते मधुघृतयुक्ते सससितं पक्ष्मादिका सह रं ॥ चूर्णं श्वदंष्ट्राफलवाज्रिगं
धासमन्वितं माक्षिकसंयुतं च ॥ क्षीरेण सार्धं परिपीयमानं क्षयं च काशं विनिहंति पुंसां ॥ लव
णं शुद्धकपर्पूरमेलातकनागकेसरं ॥ जातीफलमुसीरं च नागरं कृष्णजीरकं ॥ कृष्णायु रस्तगा

॥ वैद्य ॥

९८

क्षीरीमांसीनीलोत्पलंकरा ॥ चंदनंतगरं बालं कंकोलं चेति चूर्णीयेत् ॥ समभागानि सर्वाणि सर्वे
भ्योर्द्धासिता भवेत् ॥ लवंगाद्यभिदं चूर्णीराजा हं वह्नि दीपनं ॥ रोचनं तर्प्यं रां वृष्यं त्रिदोषघ्नं वलप्र
दं ॥ हृद्रोगं कंठ रोगं च कासं हिक्कां च पीनसं ॥ यक्ष्मारां तमकश्वासमतीसारमुरक्षतं ॥ प्रमेहारु
चिगुल्मादिग्रहणीमपि नाशयेत् ॥ पारदशोधितं गंधमभ्रकंच समं मतं ॥ तदध्वं दरदं दद्यात्
दर्धाचमनः शिला ॥ सर्वाध्वं मृतलोहं च खल्यमधो विनिः क्षिपेत् ॥ द्विसप्तभावना देया सताव
र्यारसेन च ॥ ततः सिद्धो भवत्येव कुमुदश्चरसज्ञकः ॥ सितयामेरिचेनाथ गुं जाद्विप्रमारा
तः ॥ भक्षयेत्प्रातरुत्थाय पूजयित्वा देवतां ॥ यक्ष्मारा मुग्रं हंत्येव वातपित्तकफामयान् ॥ ज्व
रादीनखिलात् रोगान्यथा देत्या नूजनादृतं ॥ सतताभ्यासयोगेन वलीपलितनाशनः ॥ रसे

॥ रत्न ॥

९९

नतुल्यं कनकं तयोस्तु साम्येन युंज्यान् नवमौक्तिकानि ॥ रसप्रमारो वलिरंघ्रिभागः क्षारस्य
सर्वं तुषवारिणा तु ॥ संमर्द्य घस्त्रं सुविधाय गोलं दिने पचेत्तलवरो न परां ॥ भांडे मृगां कोय
मतिप्रगल्भः क्षयान्तिमां घग्रहणी गदेषु ॥ सा ज्योषणाभिर्मधुपि प्लीभिर्वह्नीस्पदे यो न
ततो धिकस्तु ॥ पथ्यं हितं शीतलमेव योज्यं सा ज्यं सदा पित्तकरं विदाहि ॥ इति श्री गोस्वामि
शिवानंदभट्टविरचिने वैद्यरत्ने द्वितीयः प्रकाशः ॥ २ ॥ अथारुचिः ॥ अरोचको भवेद्दोषे
र्जिक्का हृदयसंश्रयैः ॥ सन्निपातेन मनसः संतापेन च पंचमः ॥ अम्लिकागुडतोयं च त्वगे ला
मरिचान्वितं ॥ अभक्तं हृद्रोगेषु शस्तं कवलधारणं ॥ कारव्यजात्रिमरिचं द्राक्षा वृक्षाम्लद
डिमं ॥ सौवर्चलं गुडं क्षौद्रं मेषां कार्या वटी शुभा ॥ वरदास्थिमिता साम्ये च तारोचकनाशिनी

अथ तत्त्वा ॥ सततं यः पिवेद्द्वारि न तृप्तिमधिगच्छति ॥ पुनः कांक्षति तोयं च तं तृप्तिमधिगच्छति ॥ नीला
 शोत् ॥ लाजोदकं मधुयुतं पीतं श्वेता विमिश्रितं ॥ दाक्षारवर्जं रसयुक्तं पिवेत्तृप्तिमधिगतो नरः ॥ नीला
 बुकुष्टमधुला जवदावरोहैः श्लक्ष्णीकृतैर्विरचिता गुठिका मुखस्थ ॥ तृप्तिमधिगच्छति ॥ तृप्तिमधिगच्छति ॥
 रामेवती वामं मर्त्यं स्थुलमिव पतेः परमार्थचिन्ता ॥ अथ छर्दिः ॥ दुष्टैर्दुष्टैः पृथक् सर्वे वीभ
 सा लोकनादिभिः ॥ छर्दिः यः पंचविज्ञेयास्ताः पृथक् लक्ष्मणोर्मताः ॥ कोमलकरं जयत्रं सलवरा
 मन्त्रेन संयुक्तं ॥ यः खदति दिनवदने छर्दिकथा तस्य कुत्रेह ॥ सलालवंग गजकेशरकोलम
 जालाजा प्रियंगुघनचंदनपिप्पलीनां ॥ चूर्णासिता मधुयुतं मनुजो विलिख्य छर्दिं निहंतिक
 फमारुतपि न ज्ञातं ॥ जंघामपध्वं वष्टं क्षौद्रं दत्त्वा सुशीतलं तोयं ॥ लाजैरवच्छर्प्य पिवेत्

इति सारे परं सिद्धं ॥ अथ मूर्च्छा ॥ सुखदुःखव्यपोहा च नरः पततिकाष्ठवत् ॥ मोहो मृ
 र्च्छंतितामाङ्गः षड्विधा सा प्रकीर्तिता ॥ सैकावगाहो मरायः सहाराः शीतोपचारव्यजनाति ला
 श्व ॥ पुष्पापनेकानि च गंधवंति विषाणि शस्तानि च मूर्च्छितेषु ॥ कोलमज्जोषणो श्रीरके
 सरं शीतवारिणा ॥ पीतं मूर्च्छां जयेत् श्रीलाकृष्णं वा मधुसंयुतं ॥ नाशावदनरोधेन न श्येर्म
 रिच निर्मितैः ॥ नरे हि जारयेद्भूमौ मूर्च्छितं मंदमारुतैः ॥ अथ दाहः ॥ त्वचं प्राप्नोः सपानो
 ष्यापि त्ररक्ताभि मूर्च्छितः ॥ दाहं प्रकुरुते घोरं पित्रवत् तत्र भेषजं ॥ शतं धौतं घृताभ्यक्तो लि
 त्यासक्तुसिताद्यतं ॥ पीत्वा वेरात् त्वचः काथं सक्षौद्रं शिशिरं नरः ॥ रक्तसंस्पर्शा कोष्ठोत्थं दाहं
 जयति दुस्तरं वाप्यः कमलहासिनो जलयंत्रगृहाः श्रमाः ॥ नार्यश्च चंदनार्द्राण्यः पित्तदाहं

॥ वैश्य ॥

२१

रामताः ॥ अथोन्मादः ॥ मदयं त्युक्तादोषायस्मादुन्मार्गगामिनः ॥ मानसोयंमतो व्याधिरु
न्मादइतिकीर्तितः ॥ त्वक्कुत्रिकं स
मांशान्तिप्रियं गुश्वाशरीषोरजनीद्वयं ॥ वत्समूत्रेण पिष्टो यमगदः पातमंजनं ॥ नश्यमाने
पनं चैव स्नानमुद्वर्तनं तथा ॥ अपस्मारविषोन्मादकृत्या लक्ष्मीञ्जरापहं ॥ भूतेभ्यश्च भयं हं
तिराजद्वारे च सस्यते ॥ सर्पिरेतेन संसिद्धं सगोमूत्रं तथा तृकृतं ॥ कुष्ठाश्वगंधालवराजमो
दं द्वेजीरके वीरिकाहनिपाठं ॥ मंगल्यपुष्पी च समानचूर्णा कृत्वा थचूर्णं नवचोद्वेन ॥ तु
ल्येन युक्तं बडुशोरसेनतद्रावितं ब्रह्मविनिर्मितायाः ॥ सर्पिर्मधुभ्यां च ततोक्षमात्रं लिप्ता न्नरः ॥
षष्ठिदिनं षष्ठिदिनं हिताशी ॥ ऐश्वर्यवान्वा मनसश्च धैर्यमेधा च विंदेद्दिगुरां च कालं ॥

॥ रत्न ॥

२१

पठेन्नरः श्लोकसहस्रमहातद्वत्प्रयोज्यं दिगुरां क्रमेण ॥ सारस्वतं चूर्णमिदं प्रदिष्टं स्वयं
भुवा लोकहितार्थमुचैः ॥ दुर्मधसामुन्मादमानसानामपस्मृतिग्रस्तहृदं सुखाय ॥ ब्राह्मी
कूष्मांडीफलषट्कंथाशंखपुष्पिकास्वरसाः ॥ उन्मादहरादृष्टाः पृथगेते कुष्ठमधुमिश्राः ॥ ब्रा
ह्मीरससोलकचतुष्टयमितं ॥ कुष्ठः चूर्णमाषमितं मध्वष्टमाषमितं ग्राह्यं ॥ मूलं बहिर्हि शि
खायागवाज्यलीठनरस्यमासेन ॥ निःशोषयत्यपस्मृतिमिति सिद्धं नात्र संदेहः ॥ ववं सर्ष
पतेलाक्तमुन्मानं चातयेत्पसेत् ॥ कपिककूथवातप्रेलौहतैलां वुभिः स्युज्यते ॥ कशाभिस्ताडये
द्वंद्वं स्थापयित्वाऽजने गृहे ॥ हं ध्याचेतोति विभ्रांतमेवं वुज्यते तत्सुरवं ॥ अथापस्मारः ॥ तमः
प्रवेशः संरंभो दोघो दुको हतस्मृतिः ॥ अपस्मार इति ज्ञेयो गदोघोरश्चतुर्विधः ॥ पुष्पो घृतं

॥ वैश्र ॥

२२

श्रुनः पितमपस्मारघ्नमंजनं ॥ तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं स्मृतं ॥ यः खादेत् क्षीरभक्ताशी
माक्षिकेन वचारजः ॥ अपस्मारं महाघोरं सुचिरोत्थं जयेध्रुवं ॥ अपस्मारविनाशाय यथा
द्वंसं पिवेत् अहं तैलेन लभ्यते सेव्यं पयसा च शतावरी ॥ ब्राह्मीरसश्च मधुना सर्वापस्मारभेषजं
कृष्णांडकरसे सर्पिरष्टादशगुरोपचेत् ॥ यथा दूकलं तत्पानमपस्मारविनाशनं ॥ ब्राह्मीर
सवचाकुष्ठशंखपुष्पीश्रुतं घृतं ॥ पुराणं स्यादपस्मारोन्मादग्रहहरं परं ॥ स्तनस्पृश्यां पु
राणं गोष्ठतप्रस्थमितं ॥ वचाकुष्ठशंखपुष्पीणां समुदितानां कुडवमितानां कल्केन प्रस्थमि
तब्राह्मीरसेन पचेत् ॥ विश्वा जमोदरजनीद्वयसैंधवोग्रायथा दूकृष्टमगधोद्वज्जीरकानां ॥
चूरीं प्रभातसमये लिहत् ॥ स सर्पिर्वाग्देवतानि वसति स्वयमेव वक्त्रे ॥ हरीतकीपर्वटहार

॥ रत्न ॥

२२

दूरावधूकयष्टीकटुकापयोभिः ॥ शंखाकमेशादूयभारतीभिश्चितभ्रमं हंति कृतः कषायः
॥ अथ वातव्याधिः ॥ स्वहेतुकुपितो वातो यद्यदंगग्रहो वली ॥ तत्र दाख्यो वदुरुजः कुरुते
श्रीतिमामयान् ॥ माषवलाशुकसिंवीकटुराराह्माश्च गंधोरुवृकाणां ॥ क्वाथो नश्यति पी
तो रामठलवराब्जितः कोसः ॥ अपहरति पक्षघातं मत्स्यासंभं सकर्णनादरुजं दुर्जयमर्दि
तवातं सप्राहा ज्ञयति चावश्यं ॥ सहचरामरदारसनागरं कथितमंभसितैलविमिश्रितं ॥ प
वनपीडितदेहगतिः पिवन्तु तविलंबितगोभवती हया ॥ हिंज्वम्लत्रिकटुग्रथकटुसठीवृ
क्षाम्लदीप्याश्च कापाठाजागजधम्ललहपुषादिधारसाराभयं ॥ हिध्माध्यातविवंधवर्धक
सनश्वासाग्निसादारुचिशीहशीखिलशूलगुल्मगलहृदोधाश्रमपांडुप्ररात ॥ तैलमेरुं

॥ वैद्य ॥

२३

जंवापिगोमूत्रेरापिवेत्तर ॥ सासमेकं प्रयोगो यं गृध्रस्य रूग्रहापहः ॥ तैलं घृतं चार्द्रकमातु
तुं गोरसं च कुंभं सगुडं पिवेत् ॥ कथं रूपं पृथिकं गुल्मशूलं गृध्रस्य दावर्तहनुग्रहेषु ॥ हनु
ग्रहे हनुकुंभं मेमन्यास्तंभेऽर्दिते पिवेत् ॥ दशसूतं भयाकृष्णं पिब्यत्याः स्वरसेन च ॥ राक्षा
द्विगुणा भागा स्यादेकभागास्तथा परे ॥ धन्वयासवले रंडदेवदारुसठीवचाः ॥ वासको नाग
रं पथ्या च व्यमुखा पुनर्नवा ॥ गुडूची वृद्धदारुश्च शतपुष्पा च गोक्षरः ॥ अश्वगंधा प्रतिविषाकृ
तमालः शतावरी ॥ कृष्णसहचरश्चैव धान्यकं बृहती द्वयं ॥ एभिः कृतं पिवेत्काथं श्रुंठी चूर्णं न
संयुतं ॥ कृष्णचूर्णं नवा योगराजगुग्गुलुनाथवा ॥ अजमोदादिना वापि तैलेनैरंडत्रेन वा ॥ स
र्वांगकं पेकुबुले पक्ष्या ते च वाडुके ॥ गृध्रस्या मामवाते च श्लीपदे चापतानके ॥ अत्र हृद्धौ

॥ रत्न ॥

२३

तथा ध्याने जंघा जानुगतेर्दिते ॥ श्रुक्कामये मेरु रोगे वंधा योत्ना मयेषु च ॥ महारास्त्रादिनाया
तो बलरागा गर्भकारणं ॥ अथ गुग्गुलुः ॥ रास्त्राम तैरंडसुराक्ष विश्वंतुल्येन गाढं पुराणा
विमर्श ॥ खादेत्समीरी सशिरो गदी च नाडी वराणी चापि भगंदरी च ॥ अथ तैलानि ॥ तैलाक
कं समतुषां बुद्धपारिहेमनिर्गुं डिभास्करशिकाश्रुतसाधुसिद्धं ॥ धत्तरकुष्ठफलानी विषहेम
दुग्धारास्त्राहयारिकटभीमरिचोषचित्रा ॥ मांसी वचा दहनसर्वपदेवदारुदावी निशोरु बुत्रि
फलासमंगाः ॥ पिष्ट्वा क्षियेत्यलमिता विषगर्भमेततैलं समस्तपवनामयनाशनं स्यात् ॥ वि
त्योनिमंथः श्पोनाकः पाटला पारिभद्रकः ॥ प्रसारिरापश्वर्गं धाच बृहती कंठकारिका ॥ बला
चातिबला चैव श्वर्दंष्ट्रा स पुनर्नवा ॥ एषां दशयलान् भागांश्चतुर्दोशां भसायचेत् ॥ पादशे

॥ वै श ॥

२४

षं परिश्राव्य तैल पात्रे प्रदापयेत् ॥ सतपुष्पादेवदारुमांसीशैलेयकंवलाः ॥ चंदनंतगरंकु
ष्टमेलापरीचतुष्टयं ॥ रास्नातुरंगगंधाचसैंधवंचपुनर्नवा ॥ स्रष्टाद्विपलिकान्भागान्येष
यित्वा विनिक्षिपेत् ॥ शतावरीरसंचैव तैल तुल्यं प्रदापयेत् ॥ आजकं यदि वा गव्यक्षीरं दत्वा
चतुर्गुणं ॥ पाने वस्तौ तथाभ्यंगे भोज्ये न स्पृशेत् प्रयोजयेत् ॥ अश्वोवावातभग्नोवागजोवायदिव
नरः ॥ पंगुर्वाभग्नहस्तोवाभग्नपादोथवानरः ॥ अश्वोभागे च ये वाताः शिरोमध्यागताश्च ये
दंतशूलैर्हनुस्तंभे मत्स्यास्तंभेऽपतंत्रके ॥ एकांगग्रहरोवापि सर्वांगग्रहरो तथा ॥ क्षीरौ
द्विधा नष्टशुक्राज्वरग्रस्ताश्च ये नराः ॥ ललडिद्धाश्च वधिराविस्वरामंदमेधसः ॥ मंदप्रजाच
यानारीयाचगर्भं न विंदति ॥ वातत्रौ वृषणौ येषामत्र वृद्धिश्च दारुणा ॥ सतन्मारायणं तैलं

॥ रत्न ॥

२४

सस्तंसर्वत्र सर्वदा ॥ चतुःसेरमितैलेतिलानां शोधिते मृदा ॥ महानिर्वार्कनिर्गुंडीधत्तरैरंड
कस्तुहं ॥ भृंगराजहयार्थेश्वरसंसेरमितं पृथक् ॥ विषाच्यसाधितं ह्येतत्सर्वं वातव्यथापहं
अथ रसः ॥ शुद्धसतं मृतं लोहं ताप्यं गंधकतालकं ॥ पथ्याग्निमंथनिर्गुंडीशूषणं टंकणं क्षि
पेत् ॥ तुल्यांशं मर्दयेत्पुनरिति निर्गुंडिकाद्वैः ॥ मुंडीद्वैर्दिनैकं तु द्विगुंजं च वटीकृतं ॥ भक्ष
येद्वातरोगार्तो नाम्नास्वच्छंदभैरवः ॥ रास्नामृतादेवदारुशुंठीवातारिजं शृतं ॥ सगुग्गुलं पिबेत्को
हमनुपानं सुखावहं ॥ अथ वातरक्तः ॥ बाह्नाभिरतस्यासृक् दूषयित्वा निलोवली ॥ स्पृश्यांश्च
त्वं मंडलानि स्फोटनानि विश्रुचिकां ॥ करोत्यंगुलिर्वैकल्यं वातरक्तमिदं स्मृतं ॥ कालानि कालं
मेतत्तु कुष्ठं भवति दुर्धरं ॥ दावीगुडचीकटुकोग्रगंधा मंत्रिष्टनिं वत्रिफलाकषायः ॥ वातास्त्र-

मुञ्चैर्नवकार्षिकारख्यो जयेच्चकुष्ठान्पखिलानि नृणां ॥ मन्त्रिष्ठा रिष्टवासात्रिफलरहनकंदेह
 रिडेगुडूचीभूतिं वोरक्तसारः सखदिरकटुकावाकुचीव्याधिघातः ॥ मूर्वादंती विशालाकृमि
 रिपुजटिलावायसी रासपाठाश्यामानंतापटोली समरिचमगधासाधितोयंकषायः ॥ पीते
 हन्यात्समस्तान्सकलतनुगतान् रक्तजातान् चिकारान् कंदुविस्फोटकादीनलसकविषमश्चि
 त्रणामादिदोषान् ॥ कनकभुजगवल्लीमालतीपत्रम्वारसगदकुनटीभिर्मर्दितैस्तैलयो
 गात् ॥ अथहरतिरसंदुःकुष्ठकंदूविसर्पस्युठितचरसारं श्यामलत्वेन राणां ॥ अस्य तैल
 स्पलेपेन वातरक्तं प्रशाम्यति ॥ ॥ अथामवातः ॥ ॥ वृद्धेन वायुनानुन्नम्या मोयातिकफाशयं
 लभ्यते सचनाडीभिरामवातोयमोरितः ॥ कधूरुजानुजंघासुष्टुशूलरुजाकरः ॥ रास्त्रागु

डूचीमेरंडं देवदारुमहौषधं ॥ पिवेत् सर्वांगगेवाते सामेसंध्यस्थिमज्जगे ॥ विज्ञो ध्ये रंडवीजा
 निपिष्टातयाय संपिवेत् ॥ आमवाते कठी श्लेगंधस्यां चौषधं परं ॥ स्परंडवीजमज्जासमवि
 श्वशर्करा सहितः ॥ गुटिकीकृतः प्रभाते भुक्तः सामानिलं जयति ॥ नागरस्य पलान्यष्टौ घृत
 स्पपलविंशतिं ॥ क्षीरहिप्रस्थसंयुक्तां खंडस्यार्द्धतुलान्पसेत् ॥ व्योषत्रियातकद्वयात्प्रत्येकं
 चपलंपलं ॥ निदध्याचूरीतंतत्र खादेदग्निबलंप्रति ॥ आमवातप्रशमनं बलपुष्टिविबर्धनं
 वरार्पमायुष्यमोजस्यं वलीपलितनाशनं ॥ अथ शूलं ॥ दोषैः पृथक् समस्ता मर्दद्वैः श्ल
 लोष्टधा भवेत् ॥ सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः ॥ अथ परिणामशूलं ॥ अंते जी
 र्याति यच्छूलंतदेव परिणामजं ॥ साध्यानाद्योपविशामत्र वंधमष्टविधंतथा ॥ करंजसोव

॥ वैद्य ॥

२६

चलनागराणां सरामठानां समभागकानां ॥ चूर्णांकदुहनेन जलेन पीतं समीरं शूलं विनिहं
तिसद्यः ॥ चूर्णांतुं बुरुगमठत्रिलवराक्षाराजमोदाभयावेधश्च पुराणपुष्कराद्यक्षतं कुंभ
त्रिभागान्वितं ॥ मंदोहनेन जलेन पीतमखिलं शूलं सुगुल्मोदराध्यानाजीर्णाविवंधमायपव
नानाहैचशीघ्रं जयेत् ॥ चूर्णं समं रुचकं हिं गुमहौषधीनां श्रुंठां बुनाकफसमीरणासंभवा
सु ॥ हृत्पाश्वर्षष्टजठरार्तिविसृचिकासुपेयंतथायवरसंनचविड् विबंधे ॥ तुषवारिविनि
षिष्टतिलकल्को ह्यपोटली भ्रामिता जठरस्पर्शमुद्रुः शूलं विनाशयेत् ॥ नाभिलेपाद्गुपेष्ट
लंसदनं कांजिकाडितं ॥ विल्वैरंडतिलैर्वाथपिष्टैरश्लेनपोटली ॥ मिलितं हिं गुसद्यंतं सद्यः
ः शूलं विनाशयेत् ॥ करं जघ्नीजमज्ञावाभृष्टा शूलं निहंतति ॥ कृष्णभयालोहचूर्णं लिप्त्वा

॥ रत्नः ॥

२६

तुसमधुशर्करं ॥ यरिणासंभवं शूलं सद्यो हंतितं संशयः ॥ नागरतिलगुडकल्कं पयसा संसा
ध्ययः पुमानश्नात् ॥ उग्रं पपरिणाति शूलं सप्ताहं पुतिचावश्यं ॥ स्पर्ण्डवहिशं वृकवर्षाभूर्गो
क्षरं समं ॥ अंतर्दग्धापिवेदद्रिहृत्माभिः पक्तिशूलमित ॥ रसविषगंधकपर्दक्षारोषरासिंधु
पिण्णलीविश्वेः ॥ अहिवधं बुनिष्टैः शूलेभहुरिष्टिगुं ज्ञेयं ॥ अथ गुल्मः ॥ हृदयोरतरे
ग्रंथिर्त्रायते यश्चलाचलः ॥ सगुल्मः पंचधा दोषैः सर्वैश्चासृग्भवोपि च ॥ कुमार्याः पक्षपरां
निदोराणां निविनिक्षिपेत् ॥ जीर्णां हुंशं तुलांतत्र जलदोराद्वयंतथा ॥ लोहचूर्णं त्रिकटुकं त्रिफ
लानिचयवानिका ॥ विडंगं सुस्तकं चित्रं चतुः संख्या पले पृथक् ॥ चूर्णां कृत्य ततः क्षौद्रं चतुःषष्टि
पलं क्षिपेत् ॥ घृतमांडे विनिक्षिप्य निदध्यान्मासमात्रकं ॥ कुमार्याः सवमेतनुपिवद्धि करं परं

॥ वैद्य ॥

२७

पांडुश्चपथुगुल्मानिजठरान्प्रशंसंरुजं॥कुष्ठस्त्रीहामयंकंडूकासंश्वासंभगंदरं॥अरोचकं
चग्रहणीहृदोगांक्षीश्चनाशयेत्॥वचाभयाविडंभुंठीहिं गुक्कृष्णानिदीपकान्॥द्वित्रिषट्च
तुरेकाष्टपंचसप्तपलांशकान्॥चूर्णायेद्वस्त्रगलितं चूर्णं चैतद्यथावलं॥मद्येनोष्णं पुनावा
पिपीतं गुल्मानयोहति॥**श्रुतार्थः**॥श्वासकाशघ्नं ग्रहणीदीपनं परं॥हिं गुसैंधववृक्षास्तृणत्रि
कानागरेः समैः॥चूर्णं गुल्मप्रशमनं स्यादेतद्विं गुपंचकं॥स्ततंगंधकराण्यथ्यास्तल्याश्वा
रग्वधांबुभिः॥मर्दयेद्वज्रिदुग्धैश्चतन्माषं मधुना लिहेत्॥स्त्रीणां जलोदरं हंतियथ्यशाल्यो
दनंदधि॥चिंचाफलरसंचानुपिवेत् संशीलिते रसः॥**अथ हृदोगः**॥शोषयित्वा रसं दोषा
विगुणाहृदयंगता॥हृदि बाधां प्रकुर्वन्ति हृदोगंतं प्रचक्षते॥एतेन दुग्धेन गुग्गुलुमसा वापि

॥ रत्न ॥

२७

वंति चूर्णां ककुभत्वचोये॥हृदोगजीर्णं ज्वररक्तपित्तं हत्वा भवेद्युश्चिरजीविनस्ते॥चूर्णं
पृष्णरक्तलस्य मधुना सह लेहयेत्॥हृदोऽसंश्वासकासघ्नं हृदामयं हरं परं॥**अथोदरं**
रुध्वा स्येदांबुवाहीनि दोषाः स्रोतांसि संचिताः॥प्राणान्निपातान् स दुग्धजनयं तु दरं नृणां॥अ
ध्मानं गमने शक्तिर्दोर्वल्यं दुर्वलाग्निना॥दाहस्तं दाच सर्वेषु जठरेषु भवंति हि॥**अथ मूत्राणि**
पिवेदुरालभाक्षाथं स घृतं भ्रमशांतये॥पथ्या कथितं संसिद्धं घृतं धात्रीरसेन वा॥**अथ स्त्री**
होदरं॥विदग्ध्यभिष्यंदरतस्य जंतोः पुदुष्टमत्यार्थमसृक्कफश्च॥स्त्रीहामिष्टं कुरुतः प्र
वृद्धौ स्त्रीहोत्थमेतत् जठरं वदन्ति॥सव्यान्यपार्श्वयकृतिप्रवृद्धे ज्ञेयं यकृद्वा लुप्यदरं तदेव॥
कुष्ठदंतीयवक्षारं पाठां त्रिलवरां वचां॥अंजीदीप्यकं हिं गुस्वर्जिकां च व्याचित्रकं भुंठीचो

॥ वैद्य ॥

२६

ह्यांभसापीत्वावातोदररुजापहं ॥ हिं गुत्रिकटुकं कुष्ठं यवधारोथसैंधवं ॥ मातुलुंगरसो
पेतं श्रीहृद्भलहरंपरं ॥ शरसं खमूलकल्कः पीतस्तकेरानाशयत्यचिरात् ॥ चिरतरकाल
समुत्थं श्रीहानरुसवगाढं ॥ सौवर्चलं यवधारं सामुदुकाचसैंधवं ॥ टंकरास्वर्त्रिकाधारं
तुल्यमेकत्रचर्यायेत् ॥ अर्कदुग्धैस्त्रहीदुग्धैर्भावयेदातपेअहं ऊर्द्धाधःस्थैः क्रमात्तस्यतनु
त्यैरर्कपध्वैः ॥ भांडे संस्थाप्य मध्विषे रुध्वागजपुटे पचेत् ॥ स्वातशीतं नुसंचर्य चर्यामेषां
तुमेलयेत् ॥ अषरां सविडुंगं चरात्रिकां त्रिफलामपि ॥ चवं च हिं गुसंभृष्टं तकेरानाशयथा
वलं ॥ वज्रधारमिधं चर्यामुदरारिं विनाशयेत् ॥ शोथं गुल्मं तथा शूलं मंदग्निमरुचिंत
था ॥ श्रीहानं यकृदाल्पारव्यामुदरं च विशेषतः ॥ ॥ अथ मूत्रकृच्छ्रं ॥ पृथक् समस्तैः श्रुज

॥ रत्न ॥

२६

वेगरोधाभिघाततः ॥ अश्मर्यश्चासुधेति स्यान्मूत्रकृच्छ्रो रुजाकरः ॥ मूत्रकृच्छ्रः सयः कृच्छ्रा
न्मूत्रयेद्वस्तिरोधकृत् ॥ काथोगोक्षुरवीजानां जवधारयुतः सदा ॥ मूत्रकृच्छ्रं सकृज्जातं पीत
ः शीघ्रं निवारयेत् ॥ एलाश्मभेदकश्चिला जतुपिप्यलीनां चर्यां तितंडुलजलेर्लुलितानि पी
त्वा ॥ दद्यात् गुडेन सहितान्यवलोग्नधीमाना सन्नमृत्पूरपि जीवति मूत्रकृच्छ्री ॥ सितातुल्यो य
वधारः सर्वकृच्छ्रविना सतः ॥ गुडेन मिश्रितं दुग्धं कटुकं कामतः पिवेत् ॥ मूत्रकृच्छ्रेषु सर्वेषु श
र्करावातरोगजित् ॥ गोकटुकं सदमूलफलं गृहीत्वा संकुश्रुतं पलसतं कथितः कषायः ॥ पा
दस्थितेन च जलेन पलानि दत्वा पंचाशतं परिपचेदपि शर्करायाः ॥ तस्मिन् घृतं त्वमुपगच्छति
चर्यां तानि दद्यात्पलद्वयमितानि सुभेषजानि ॥ श्रुंठीकराण्युटियवाग्रजकेशराशिजा

॥ वैद्य ॥

२९

नी फलंचककुभं च पुसीफलानि ॥ वंशं पलायकमिति ग्रन्थिधायनित्यं लिख्यात्सुसिद्धममृतं
पलसंमितं तत् ॥ हंत्वा तु मूत्रपरिदाहविवंधकृच्छ्रं मूत्राश्रमरुधिरमेहमधुप्रमेहात् ॥ कुश
ः काशः शरोदभं दुक्षश्चेति तृणोद्भवं ॥ पित्तकृच्छ्रहरं पच मूलं वस्तिविशोधनं ॥ एतत्सिद्धं पय
पीतं मेदुगं हंति शोरातं ॥ ॥ अथाश्रमरी ॥ निरुध्य मूत्रमार्गं यायातनां जनयेत्तृशंकटिव
स्ति प्रदेष्टुं साहज्येति निगद्यते ॥ पीत्वा पाषाणाभिक्काथं सशिलाजतुशर्करं ॥ पित्ताश्रम
री निहत्या शुब्रक्षमिंदुशानिर्यथा ॥ यवक्षारगुडोन्मिश्रं रसं पुष्पफलोद्भवं ॥ पिवेन्मूत्रविवंध
घ्नं शर्कराश्रमरिनाशनं ॥ पाषाणाभिद्वराणां गोक्षरकोरुचूकक्षुद्राक्षुरकमूलकृतः कषायः
दध्नाशुतो जयति मूत्रविवंधमुग्रमुग्राश्रमरीमपि च शर्करया समेतं ॥ यः पिवेदुज्जनिं सम्य

॥ रत्न ॥

२९

कसगुडांतुषवारिणा ॥ तस्याशुचिररूपापियात्पक्षमेदुशर्करा ॥ एतैरुपायैर्नोगच्छेद
श्रमरीयाय मोपमा ॥ तास्थानाद्युक्तितो नित्वा क्लेशस्थाने विचक्षणा ॥ शस्त्रवेत्ता समुद्दिश्य श
स्त्रेणोक्तेन देहितः ॥ निष्काशयेत्प्रयत्नेन निर्वातं रक्षितस्य च ॥ एवं प्रयाति दुःसाध्याश्रमरी
देहक्षयं करी ॥ ॥ अथाप्रमेहः ॥ दशषट्वापि चत्वारः कफपित्तसमीरजाः ॥ साधजाया
असाध्यासे प्रमेहाः क्रमशो नृणां ॥ चूर्णं फलत्रिकभवं मधुनावलीढं हंति प्रमेहग
दमाशुचिरप्रभृतं ॥ न्यग्रोधोदुंवराश्वत्थश्चोनाकारग्वधासनं ॥ आम्रं कपिस्थं जंबूचपि
यालं ककुभंधवं ॥ मधुकं मधुकं लोधुंवरुणां पारिभदुकं ॥ करं जंविफलाशक्रभट्वातक
फलानि च ॥ एतानि समभागातिश्लेष्टा चूर्णानि कारयेत् ॥ न्यग्रोधाद्यभिदं चूर्णमध

॥ वैद्य ॥

३०

नासहलेहयेत् ॥ फलत्रयंचानुपिवेत्तेनमूत्रंविश्रुयति ॥ एतेनविंशतिर्मेहान्मूत्रकृच्छ्रा
शियानिच ॥ प्रशमयंतियोगेनपिंडकानचजायते ॥ चूर्णानिशायामधुनासमेतंधात्रीक
लानांस्वरसेनमिश्रं ॥ प्रलिठमल्यैर्दिवसंनिहंतिप्रमेहसंज्ञानिखिलान्विकारान् ॥ पीतास
क्षौद्रममृतारसंजयतिमानवः ॥ प्रमेहंविंशतिविधंमृगेंद्रवदंतिनं ॥ शाल्मलित्वग्रस
क्षौद्ररजनीक्षौद्रसंयुतः ॥ पीतोनिहंतिनिषिलान्प्रमेहानल्पवासरैः ॥ शाल्मलित्वग्रसोपे
तंसक्षौद्ररजनीरजः ॥ वंगभस्महरेन्मेहान्पंचाननइवद्विपान् ॥ निश्चंद्रमभ्रकंभस्म
सवरारजनीरजः ॥ मधुनालीठमचिरात्प्रमेहान्विनिर्मुक्तंति ॥ हेमांभोधरचंदनत्रिकटु
कंधात्रीप्रियालाकुरुसंज्ञानस्त्रिसुगंधिजीरकयुगंशृंगाटकंवंशजं ॥ जातीकोशालवंग

॥ रत्न ॥

३०

धान्यकयुतंप्रत्येककर्षद्वयंपूगस्याष्टपलंविचरार्णचपयःप्रस्थत्रयेसर्पिषः ॥ दद्याद्रोकु
डवंसितार्द्धकतुलाधात्रीवरीहंजलीमंदग्नौविपचेद्विषकश्रुभदिनेसुस्निग्धभांडेक्षिपे
त् ॥ यःखादेद्दिनशःप्रभातसमयेमेहांश्चजीर्णाज्वरंपित्तंसात्त्वमसृक्श्रुतिंगुददृशोर्वक्त्रा
क्षिप्तासासुच ॥ मंदग्नित्वविजित्यपुष्टिमनुलांकुर्याच्चशुक्रप्रदपूगंगर्भकरंपरंगदहरंस्त्री
णासृमग्दोषजित् ॥ एलांसकर्पूरसितांसधात्रीजातीफलंसक्षरशाल्मलीकं ॥ सूताभ्रवं
गायसभस्मचैतत्संमर्दयेत्तुल्यलवंमनीषी ॥ ततोभवत्येषरसःप्रमेहकुठारनामाविदित
प्रभावः ॥ निष्कार्द्धमात्रेमधुनावलीढेनिहंतिमेहानखिलानुदग्रान् ॥ अथमेदः ॥ अथ
यामदिवास्वप्नश्लेषलाहारसेविनः ॥ मधुरान्नरसात्प्रायःस्नेहान्मेदोविवर्द्धते ॥ मेदोमा

वैद्यः

३१

सविहृदित्वात्स्थूलस्फिग्गुदरस्तः॥ अथथापचयोत्साहोतरोतिस्थूलउच्यते॥ घ्रातः पि
वेतुल्यजलंक्षौद्रंस्थौल्यनिवृत्तये॥ उष्णमंन्तस्पमंडंवापिबन्तकृशतनुर्भवेत्॥ मरुनाश
क्तवः पीतामेदोवृद्धिविनाशनाः॥ विल्वपत्ररसोवापिगात्रदोर्गंधनाशनः॥ तिलसर्षप
सहिदावीकुष्ठसमंगाभयावृजलेः॥ साम्रत्वग्मिलेयोमेदोदोर्गंधनाशनः पुंसां॥ अथ
श्वपथुः॥ रक्तपित्तकफान्वायुःशिराघ्राप्यप्यचाह्यगाः॥ शोथं करोतिनवधादोषक्षेदाभिघा
तते॥ गुडपिप्पलिशुंठीनांचूर्णांश्चपथुनाशनं॥ आमाजीराण्यशमनंशूलघ्नंवस्तिशोधनं
गुडाईकंवागुडनागरंवागुडाभयांवागुडपिप्पलीवा॥ कर्षाभितृक्षात्रिपलप्रमारांखादे
नरःपक्षमथापिमांसं॥ शोफप्रतिश्रयायगलास्परोगान्सश्वासकाशारुचिपीनसादीन्

रत्नः

३१

जीरांज्वराशोग्रहणीविकारान्हरन्त्यात्रथान्यान्कफवातरोगान्॥ कृष्णान्निविश्वघ्नजी
रककंठकारीपाठानिशाकरिकरामगधाजटानां॥ चूर्णांक्वोह्नसलिलेनविलोअपीतंता
तःपरंश्वपथुरोगहरंनरां॥ अथमुष्णवृद्धिः॥ अधोगतिर्वक्षरातोमुष्णोघ्राप्यकरोति
हि॥ दोषास्त्रमेदोमूत्रात्रैःसप्रधांडोन्ततिमरुत्॥ चंदनंमधुकंपद्ममुशीरंनीलमुत्पलं॥
क्षीरपिष्टैःप्रलेपःस्याद्दाहशोथव्रणायहः॥ राह्यायष्ट्यमृतैरंडवलागोक्षरसाधितः॥ काथो
त्रवृद्धिहृत्पांशुरुवतैलेनमिश्रितः॥ अथव्रेधः॥ वंक्षरोदोषजःशोथोव्रेधइत्यभिधीयते॥
भृष्टश्चैरंडतैलेनकल्कःपथ्यासमुद्रवः॥ कृष्णसैंधवसंयुक्तोब्रध्नुरोगहरःपरः॥ सद्योमृतस्य
काकस्यमलेनपरिलेपनात्॥ ब्रध्नुरोगःप्रयात्याश्रुविरोधतमश्चयः॥ पक्वेनदारणंकृत्वा

॥ वैद्य ॥

३२

प्रकर्तव्यावृणाक्रिया ॥ अथ गंडः ॥ निबद्धः श्वयथुर्यस्तु मुखवद्धं वते गले ॥ महात्वाय
द्रुस्वो गलगंडं तमादिशेत् ॥ अथ ग्रंथिः ॥ वातादयो मांसमसृक् प्रदुष्टाः प्रादुष्य मेदश्च
तथा शिराश्च ॥ वृत्तेन तं ग्रंथिं मरुक् सशोफं कुर्वन्त्य तो ग्रंथिरिति प्रदिष्टः ॥ अथ गंड
माला ॥ कर्कशं कोलमलकं प्रमारौः कक्षां समन्या गलवक्षरोपु ॥ मेदः कफाभ्यां चि
रमेदपाकैः स्याद्गंडमाला वज्रभिस्तु गंडैः ॥ सर्षपांशुशरावीजानि शिशुवीजा तसीयवा
न् ॥ मूलकस्य च वीजानि तत्रैरास्तेन पेषयेत् ॥ गंडानि ग्रंथयश्चैव गंडमालाः सुदा
रुणाः ॥ अथ श्रीपदः ॥ श्रीपदः पादशोथः स्यात्मेदः कफसमुद्भवः ॥ नासाकर्णाक्षि
हस्तादावप्यङ्गुः केप्यमुपतः ॥ धत्तरेरंडवर्षाभस्निगुंडी शिशुर्वपैः ॥ प्रलेपः श्रीपदं ह

॥ रत्न ॥

३२

तिचिरोत्थमपिदारुणां ॥ अथ विदुधिः ॥ पृथग्दोषैः समसैश्च क्षते नक्षतज्ञेन च ॥ य
त्नवद्विदुधिः प्रायः स्त्रीसने रक्तविदुधिः ॥ यवगोधूमसुद्वैश्च खिन्नपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
विलीयते क्षरोत्तैव मयक्श्चैव विदुधिः ॥ अथ व्रणाः ॥ एकदेशोत्थितः शोथो व्रणानां
पूर्वलक्षणां ॥ दोषैः पृथक् समसैस्ते रक्तगाजंतुजो वषट् ॥ न्यग्रोधोऽं वराश्वत्थप्लक्षवैतस
वल्कलैः ॥ ससर्पिषैः प्रलेपः स्याद्धोथनिर्वापराः परः ॥ तैलेन सर्पिषा वापिताभ्यां वा सक्तु
पिंडिका ॥ सुखोत्तः शोथपाकार्यमुपनाहः प्रशस्यते ॥ रसगंधकयोश्च र्णां तत्समं मृद्वं
शं खकं ॥ सर्वतुल्यं तु कं पिष्ट्वं किंचित्तु त्वसमन्वितं ॥ सर्वं समेलयेद् दत्वा घृतं सर्वचतुर्गुणं
पिचु कृतं प्रदातव्यं दुष्टव्रणा विशोधनं ॥ नाडीव्रणा हरंता मसर्वव्रणानि पूदनं ॥ ये व्रणानि

वैद्य ॥
३३

प्रशाम्यन्ति भेषजानां शतेन च ॥ अनेन ते प्रशाम्यन्ति सर्पिषा स्वल्पकालतः ॥ अथ सद्यो व्र-
णाः ॥ नानाधारमुखैः शस्त्रेणानास्थाननिपातितैः ॥ भवन्ति नानाकृतयो व्रणास्तान्निबोध-
ये ॥ पटस्त्रेण संसीक्य निर्वीर्यं भवति स्थितं ॥ लोविकारचयित्वा तु शमितायाः कवोक्षता-
अथवा दीप्य लवणपोट्या स्वेदयेन्मुहुः ॥ संतप्तया तप्तलोहपात्रसंयोगतः क्रमात् ॥ मुहु-
र्मुहुर्गुह्यादुःखं न प्राप्नोति व्रणी नरः ॥ दूर्वास्वरससं सिद्धं तैलकं पिष्ट्वा केन वा ॥ दावी त्वचश्च क-
लेन प्रधानं व्रणरोपणं ॥ तिकासिक्य निशा यष्टी नक्ता क्षफलयन्त्रैः ॥ पटोलमालती-
निवपत्रैर्व्रणं पृच्छतं घृतं ॥ ॥ अथ विदीर्णसद्यो व्रणाः ॥ आदौ भग्नं विदित्वा तु सेचयेद्दीप्त-
वारिराणं ॥ पंकेनालेपनं कुर्याद्वधनं च कुशान्वितं ॥ आलेपनार्थं मंत्रिष्ठासधुकं च

रत्न ॥
३३

म्लपेषितं ॥ शतधौतघृतोन्मिश्रं शालिपिष्टं च लेपनं ॥ अथ दग्धव्रणाः ॥ अग्निदग्धे व्र-
णो देयं धातकी चूर्णमुत्तमं ॥ अतसी तैलसंमिश्रं वह्निदग्धव्रणाय हं ॥ अंतर्द्वसं विदग्ध-
त्रिफला चूर्णं विमिश्रितं तैले ॥ क्षौमेः शीघ्रं शमयत्यग्निव्रणमाश्रु लेपनं ॥ अथ भग्न-
दरः ॥ गुदस्य द्व्यंगुलक्षेत्रे पार्श्वतः पिडिकां तिकृत् ॥ भिन्ना भगंदरो ज्ञेयः स च पंचविधो म-
तः ॥ वटपत्रेषु काशुंठी गुड्याः स पुनर्तवाः ॥ सुपिष्टाः पिडिकावस्थे लेपः शस्तो भगंदरे ॥
ति ॥ तिलत्रिवृत्रागदंति मंत्रिष्ठा ज्यैः ससंधैः ॥ सक्षौद्रैश्च प्रलेपो यं भगंदरं ॥ अथोपदं-
शः ॥ हस्ताभिघातान्नखदंतघातादधीवनादप्युपसेवनाद्वा ॥ योनिप्रदोषाश्च भवन्ति ॥
शि श्रं पंचोपदेशा विविधोपचारैः ॥ त्रिफलायाः कषायेन भृंगराजरसेन च ॥ व्रणप्रक्षा-
३ कुलान्कृतं ॥ करवीरनिशादंती लोमली लवणगिनभिः ॥ मातुलुंगार्कवत्साक्षैः पक्वतैलं भगंदरे ॥ ३

॥ वैद्य ॥

३४

लनं कर्मादुपदंशप्रशान्तये ॥ दहेत्कटाहेत्रिफलां समांशान्मधुसंयुतं ॥ उपदंशोपलेपो
यंसर्परोह्यतिवरां ॥ करं जनिं वार्जुनशालजंबूवटादिभिः कल्ककषायसिद्धं ॥ सर्पि
र्निहन्त्या उपदंशदोषं सहा यथाकश्रुतिदाहयुक्ते ॥ रसश्चाकारकरं भोलवंगं सरिचंत
था ॥ विडंगं मस्तकी चेतत्प्रत्येकं त्रिलवं मतं ॥ अरुष्कराणां त्वेकविंशति ॥ दीप्य स्य द्वा
दशलवागुडस्यापितथामता ॥ युक्त्यसंमेल्य गुटिकां खादेत्कर्षद्वयोमितं ॥ पथ्यं दुग्धोद
नं रम्यं तांबूलं परिशीलयेत् ॥ घृष्टाणामेकविंशत्यामुच्यते तत्पदंशतः ॥ अथ विसर्पः
क्षुद्रा कृतिर्देहे परितपरिसर्परात् ॥ विसर्पोत्रायते जेतोस्तौ दस्त्रावरुजाकरः ॥ अ
ग्निदग्ध इव स्फोटविस्फोटासु ज्वरानना ॥ क्वचित्सर्वत्र देहे पुरक्तपित्तसमुद्रवाः ॥ सि

॥ रत्न ॥

३४

रीषयष्टीततचंदनैलामांसी हरिद्रा द्वयकुष्ठवालेः ॥ लेपाससर्पिः प्रगाढत्पवश्यं विस्फो
टदाहज्वरकान् विसर्पान् ॥ अमृतवृषपटोलं मुस्तकं सप्तपर्णी खदिरमसितवेत्रं नि
वपत्रं हरिदे ॥ श्रुतमिति स विसर्पाः कुष्ठविस्फोटकंडुरपनयति मसरी शीतपित्तं ज्व
रंच ॥ भूतिं ववासा कटुकापटोलफलत्रिकंचंदनं निवसिद्धं ॥ विसर्पदाहज्वरमोहकं
इविस्फोटतस्त्रामिनुत्कषापः ॥ अथ स्नायुः ॥ श्लाघासुकुपिता दोषाः शोथं कृत्वा वि
सर्पवत् ॥ कुर्यस्तनुनिभान्कीटान् स्नायवस्तै निरूपिताः ॥ वंबूलबीजंगोमत्रपिष्टं हं
ति प्रलेपनात् ॥ स्नायुकानि समस्तानि शोथसरुजानि च ॥ गव्यं सर्पिस्त्राहं पीत्वातिशु
डी स्वरसंयहं ॥ पिवत्स्नायुकमत्युग्रं हंत्यवश्यं न संशयः ॥ अहिं स्नामूलकल्कस्य प्र

॥ वैश ॥

३५

लेपः स्नायु कं जयेत् ॥ पारावतपुरीषस्य मधुना कल्कितस्य च ॥ गिलितागुटिका हंति स्ना
युकामयमुद्धरं ॥ अथ नसरिका ॥ मसुराकृतिसंस्थानाः पिडकाः स्पुर्मसरिकाः ॥ आ
सां पूर्वश्वरः कंडूगात्रभंगोरिति भ्रमः ॥ वा नीरविल्वजनितं कृत्वा धितं पर्युषितं मुतमेदिव
से ॥ चैत्रस्य पाप रोगो न भवति पिवतां क्वचिन्मृगां ॥ चिंचाफलेन सहितं रजनी प्रयेष्य
ये शीतलेन सलिलेन सकृत्पिबंति ॥ तेषां भवंति न हि शीतलिकाः शरीरे कार्यं त्विदं प्रथ
ममेव तदुद्भवस्य ॥ सवपाठैः सिद्धमंत्रजपैर्गृहविधानतः ॥ शीतलाराधने श्रुं दीपाठे
श्रौतामुपाचरेत् ॥ अयमेव विधिः कार्यः कोदुवारव्यामयेऽपि च ॥ अभ्यंगधौतां वरधार
णा निश्मश्रु क्रिया संगललेपकृत्यं ॥ वायारवादीनि च तद्गदार्तगेहे प्रशस्तानि वदंति संत

॥ रत्न ॥

३५

अथाम्लपित्तं ॥ अविषाकल्मसोत्प्लेदतिक्ताम्लोद्गारगौरवैः ॥ हृत्कांठदाहसुचिभिश्चा
म्लपित्तं वदेद्विषक ॥ पक्वकूष्मांडखंडानि प्रस्थद्वयमितानि तु ॥ निस्तृचानि विधायाथर
ससेरमीतंबुनि ॥ पाचयित्वा ततः कुर्यात्कंसारं तस्य गोघृते ॥ नालिकेरस्य मज्जानं प्रस्थमा
त्रं महोज्ज्वलं ॥ पिष्टुगोपयसा तस्य कंसारं गोघृते चरेत् ॥ वेदसेरमिते दुग्धे प्रस्थद्वयमितं
सितं निक्षिप्य पाकं कृत्वा तु कंसारं तत्र निक्षिपेत् ॥ श्रृंगाटकं त्रुटिचोरं मुस्तं च तत्र पत्रत्रे ॥
कसेरुपर्णदोशीरधान्यकं गोस्तनीमपि ॥ श्रीखंडं च रीतं कृत्वा पंचटंकमितं पृथक् ॥ त
च रीति निक्षिपेत्पाके खादेत्तं पलसंमितं ॥ यदम्लपित्तं न गतं भुक्तैर्नानाविधोपधैः ॥ असा
ध्यमपित्तं तू रीति श्रुत्वा तस्य तिषेकरात् ॥ अभयापि प्लीहाक्षसिताधन्यं जवा सकं ॥ म

॥ वैद्य ॥

३६

धुनाकंठहृद्गर्भस्थेषाम्बपितनुत् ॥ गुडकुष्मांडकं चैव तथा खंडा मलकपि ॥ गु
डक्षीरकराणां सिद्धं सर्पिरत्र प्रयोजयेत् ॥ अथोदरः ॥ वरटीदंशवदेहेकंदूलः शीतपि
त्रजः ॥ उदरः सपृथुः प्रोक्तोऽत्कोटो भूरितो दवान् ॥ मेधिकां मरिचं रात्रियवानीकार
वीमपि ॥ अहिथमेतान्यदाय पृथक् पृथक् लमितानि ॥ वलिंपलद्वयमितंगो सर्पिः क्षीर
शोधितं ॥ चूर्णा विधाय सर्वेषामार्द्रकस्पर्शेन तु ॥ विधां गुटिका मेकां सार्द्धं टंक द्वयो
न्मितं ॥ प्रत्यहं प्रातरश्रीया उदरार्द्रादेर्विनाशिका ॥ यः सर्पिः सैंधवाभ्यक्तदेहः शरत्क
वलि ॥ प्रापीत तस्य शाम्यंति शीतपित्तादयोगदा ॥ घृतगौरिकसिंघुत्थकसुंभकुसुमैः
समैः ॥ उद्वर्तनं प्रशंसति कोटोदरार्द्रादिनाशने ॥ सगुडं दीप्य कंयस्तु किंचित्कटुकतैलकं

य ४

॥ रत्न ॥

३६

भक्षयेत्तस्य नशंति सोदरार्द्राः कोटसंज्ञकाः ॥ अथ कुष्ठं ॥ अत्युग्रपातकाहारघर्मश्र
मविरेकितां ॥ कुष्ठान्यष्टादशान्तरां जायंते चोग्रकर्मणां ॥ पथ्याकरंजसिद्धार्थनिशा
वज्जुजसैंधवैः ॥ विडंगसहितैः पिष्टैर्लेपो मूत्रेण कुष्ठजित् ॥ स्लाकुष्ठविडंगानिशताक्षा
चित्रकोवला ॥ दंतिरसां जनं चेति लेयः कुष्ठविनाशने ॥ भक्ष्यातकसहस्रैकं त्रिफलावा
रिणाक्षिपेत् ॥ दोषा मात्रे पचेत्तावथावत्यादावशोधितं ॥ शर्करायादशपलान्येकं वा
कुचिकाफलं ॥ तथैवात्र च देयानि पलानि दशगुणुलो ॥ खदिरारिष्टमंजिष्ठावीजकं चै
व वासुकी ॥ चित्रकं देहुरिडे च देवदारुहरीतकी ॥ भागीचचेति सर्वेषां प्रत्येकं च पलार्द्रकं
प्रक्षिप्य गुटिकाकार्यानाम्ना सर्वांगसुंदरी ॥ प्रत्यहं भक्षयेत् कुष्ठीत्वेतां वदरमात्रया ॥ सर्वाण्ये

॥ वैद्य ॥

३७

बोगकुशानिशीघ्रमेववपोहति ॥ आरपुंखारणीकृष्णधतूरार्कमकोरिकाः ॥ निगुंडी
हिंसिकासम्पउरुबूकस्तथैवच ॥ रषांतचःसमाः छायाशुष्काः कृत्वाततोभिषक ॥ तै
लंघातालयंत्रैरानिष्काद्रपप्रत्यहंतुतत् ॥ खादेन्माषमितंकुष्टीमंडलादिव्यकायवा
त् ॥ शुद्धसूतसमोगंधोमृतायसामागुगुलः ॥ त्रिफलाचमहानिवश्चित्रकश्चशिला
जतु ॥ इत्येतच्चूर्णितंकुर्यात्प्रत्येकंपलसंमितं ॥ चतुःषष्टिकरंजस्यबीजचूर्णापलानिवै
तावदेयंमृतेताघंसध्वाज्याभ्यांविलोडयेत् ॥ स्निग्धेभांडेस्थितंखादेद्विनिष्कंसर्वकुष्ठतु
त् ॥ रसःकुष्ठकुठारोयंगलत्कुष्ठनिवारणं ॥ अथकक्षुसिधापासादइहसिचमादयः ॥
निशासुधारग्वधकाकमाचीपत्रैःसदावीप्रपुनाटवीजैः ॥ तत्रैरापिष्टैःकडुतैलमि

॥ रत्न ॥

३७

श्रेःपामादिषट्दत्तनमेतदिष्टं ॥ व्योषंमूलकवीजानिप्रपुन्नाटफलानिच ॥ एतान्यम्लप्रपि
ष्टानिकुष्ठेषुदत्तनंपरं ॥ सिध्मातांकिदिमानांचदूराणांचविशेषतः ॥ अर्कपत्ररसेपक्वंर
जनीकल्कसंयुतं ॥ कडुतैलंहरेतूरांमासात्कक्षुविचर्विकां ॥ गुंजाचित्रशंखभस्मरजनी
दूर्वाभयालांगलीस्ककसिंधुत्थकुमारिकाजलधराकक्षीरधूमेशजैः ॥ दूधैडगजाविडंगसरि
चक्षौदुश्चखारीयुतेर्गोमूत्रेर्गजचर्मदंडुरकसाकंडूघ्रमुद्वर्तनं ॥ मृदूनिताम्रपत्राणिताैलाघैः
शोधितानिच ॥ तच्चतुर्गुणसिंधुत्थचूर्णालिप्तानिकारयेत् ॥ उपर्यधोनिधायाहोरात्रमेकंभि
षग्वरः ॥ तालंताम्राद्विगुणितंनिवूरसविमर्दितं ॥ निश्रुंङ्कीकृत्यतेनतानिपत्राणिलेपयेत्
स्थापयित्वातानिवस्त्रेनतस्तेनैववेष्टयेत् ॥ सप्तवारंतुमृद्धिप्रवस्त्रैःसंवेष्टयेत्ततः ॥ विधायागोल

वैद्यः ॥

३६

कं शुष्कं पक्वं गजपुटेन तत् ॥ स्वांगशीतं समुद्धृत्य गंजद्वयमितं नरः ॥ सितयाशारा मितया च
तुः पिप्पलियुक्तया ॥ युक्तं संभक्षयेत्प्रातः शाकाम्लरहिताशनः ॥ मंडलं वातरक्तं च सभयं चोप
दंशकं ॥ दंडं कंडूं विसर्पं च निश्चितं नाशयेदुतं ॥ इति श्रीगोस्वामिशिवानंदभट्टविरचिते वै
द्यरत्ने तृतीयः प्रकाशः ॥ अथ शिरोरोगः ॥ अकालपलितं पीडासूर्यावतर्द्धिभेदकाः ॥ इ
त्यादयः शिरोरोगास्तान्यथा दोषमाहरेत् ॥ कुष्ठमेरंडं जंभूलं लेपात्कांजिकपेषितं ॥ शिरोर्ति
नाशयत्याशुपुष्पं वामुचुकुंदजं ॥ सशर्करं कंकुममाज्जभृष्टं नस्यं प्रदेयं पचनासृगुथे ॥ भ्र
कर्णनासाक्षिशिरोर्दृश्लेदिनाभिवृद्धिप्रभवैः पिरोगे ॥ कृष्णाष्टशुंठी मधुकृता कोत्पलवा
लकैः ॥ जलपिष्टैः शिरोलेपः सद्यश्शूलनिवारणः ॥ मधुकैः मधुकविडंगैः सभंगराजनाग

॥ रत्न ॥

३६

रैर्द्युतं सिद्धं ॥ षट् विंदुनस्य दानादेतच्छीर्षामयं हन्ति ॥ बृहतीफलरसपिष्टं गंजायाः फलम
थापिवा मूलं ॥ हेमतिष्ठं लिप्पं व्यपनयति महं दलु प्रारब्धं ॥ अर्द्धमूर्द्धं व्याखिन्नः सितं
शीतं बुनापिवेत् ॥ अथ नेत्ररोगः ॥ वातापिक्तात्कफादक्तादभिष्यंदश्चतुर्विधः ॥ प्रायेण जा
यते घोरः सर्वनेत्रमयाकरः ॥ द्युतभृष्टं जलपिष्टं वस्त्रनिविष्टं तिरीटमपहति ॥ दार्वीका
थपरिप्लुतमाश्चोतनतोक्षिकोपगदान् ॥ जात्याः पत्रैर्द्युतेभ्यश्चैश्चक्षुष्यमुपनाहन् ॥ अ
थ वातिं वपत्रैः स्यादुपनाहोक्षिरोगजित् ॥ यष्टीगैरिकसिंधुत्थदार्वीतार्थैः समांशकैः ॥ ज
लपिष्टैर्वहिलैः पः सर्वनेत्ररुजापहः ॥ ज्ञातारोगाविनश्यंति न भवंति कदाचन ॥ त्रिफलायाः क
षायेण प्रातर्नयनधा धावनात् ॥ भुक्तापारिणतलं द्युत्तमचक्षुषोर्यदि दीयते ॥ अचिरेनैव तद्वा

वैद्यः

३९

रिति मिराणि व्यपोहति ॥ विगतघननिशीथे प्रातरुत्थाय नित्यं पिवति खलु नरो यो घ्राणारंध्रे
रावारि ॥ स भवति सति पूराश्चक्षुषा ताक्ष्णतुल्यो बलितविहीनः सर्वरोगैर्विमुक्तः यस्त्वैक
लं चरामपथ्यवर्जी सायं समश्रान्ति समाक्षिकायं समुच्यते ॥ नेत्रगतेर्विकारे भर्त्यैर्यथा ॥
क्षीराधनो मनुष्यः ॥ वटक्षीरेण संयुक्तश्चक्षुषा कर्पूरजं रजः क्षिप्रमंजनतो हतिशुक्रं वापि घ
नो व्रतं ॥ पिप्पली त्रिफलालाक्षालो धुं संधवसंयुतं ॥ भंगराज्रसेष्टं गुटिकोजनमिष्यते ॥
अर्मसतिमिरं काचं कंडूशुक्रं तथा शृणं ॥ अंजनं नेत्रजातरोगान्निहंत्येतत्तसंश्रयाय ॥ ॥
अथ कर्णरोगः ॥ करोति विगुराणो वायुर्मलं संगृह्य कर्णयोः ॥ सकफः पाकवाधिर्यश्च लसा वा
दिकान् गयन् ॥ अर्कस्य पत्रं परिणामपीतमाज्येन लिप्यं शिखिना च तप्तं ॥ आपीयतो य

॥ रत्ने ॥

३९

श्रवणो निषिक्तं निहंति शूलं वक्रवेदनं च ॥ हिं गुतुं वरुशं ठीभिः सिद्धं तैलं तु सार्धं ॥ कर्णा
शूलं वरुणादौ च वाधिर्येपि हि न मत्तं ॥ समुदकेन च र्णांतु न्यस्तं श्रवसि सखवे ॥ एष स्वावं व
रांसां दुहंति ध्यातमिवांशुमान् ॥ सूर्यावर्तकस्वरसंरसं वा सिंदुवारजं ॥ लंगली मूलतोयं वा
अषरां चापि चर्णांतं ॥ एते योगास्तु धनवारः पूरणात्कृमिकर्णाके ॥ कृमीन्निर्मूलयं त्याशुश्र
तपद्यस्वपादिकां ॥ ॥ अथ नासा रोगः ॥ अशांसि पीनसः स्यावः क्वचिन् शोणितपूपयोः ॥
रोगानासो भवास्तेषां क्षयो न स्यादिभिर्भवेत् ॥ गुडमरिचविमिश्रं पीतमाशुप्रकासं हरति
दधिनराणां पीनसं दुर्निवारं ॥ यदि तु सद्यतमन् श्रक्षुषा गोधूमचूर्णैः कृतमुपहरते सो त
त्कुतो स्यावकाशः ॥ पाठादिरजनी मूर्वा पिप्पली ज्ञातिपट्टवैः ॥ दंत्या च तैलं संसिद्धं न स्पतः

पीनसापहं ॥ नासाशोषेक्षीरपातंससितंचप्रशस्यते ॥ सवचंचूर्णमाप्रायवाससापोटलीकृतं
कारवीवस्त्रवद्वावाप्रतिश्रायमपोहति ॥ **अथमुखरोगः ॥** सरक्तकुपितश्लेष्माकरोत्पास्यग
दन्वदूत ॥ दौर्गंध्यपिडकापाकजिह्वादोषान्समासतः ॥ कांचनारत्नचः काथः प्रातर्गंडूषकेधृतः
जिह्वादारणकंहंतिस्फोटानपिरुजाकरान् ॥ रालामधस्त्रिष्टुतेनपक्वतैलं घृतं वावितिहंति
लेपात् ॥ त्वग्मेदयारुष्यरुजोधरस्यसूपास्त्रसंस्त्रावमपिप्रसस्य ॥ भद्रमुक्ताभयाव्योषविडंगारि
ष्टपध्वैः ॥ गोमूत्रपिष्टांगुटिकां छायाशुष्कांप्रकल्पयेत् ॥ तांनिधायमुखेमुष्णचेलदंतातुरो
नरः ॥ नातः परतरं किंचिच्चलदंतस्यभेषजंजातीयत्रपुनर्नवागजकराणकोरंटकुपुंवचाशुं
ठीदीप्यहरीतकीसमकृतंचूर्णंमुखेधारितं ॥ वातघ्नं कृमिदंतशूलसमनेदुर्गंधिदोषापहं

॥ रत्न ॥

४०

श्रौथिल्यक्षयकारिदंतपटुतावीजंचजात्यादिकं ॥ कृष्णजीरककुण्डूयवघर्षणातस्त्रहात् ॥ मु
खपाकवुराक्तैर्दौर्गंध्यमुपशाम्यति ॥ तेजोवतीदारुनिद्रांसकृद्वा ॥ यवाग्रजंताक्ष्यगिरंचपा
ठां ॥ क्षौद्राकुर्यांगुटिकांमुखेनतांधारयेत्सर्वगलामयघ्नां ॥ तांबूलमध्यास्थितचूर्णंकेनदग्धं
मुखंयस्यभवेत्कथंचित् ॥ तैलेतगंडूषमसौविद्ध्यादम्लारनालेनपुनःपुनर्वा ॥ **अथस्त्रीरो
गः ॥** तत्रादौकुसुमजननविधिः ॥ सगुडः श्यामतिलानांकाथः पीतः सुशीतलोत्तार्याः ॥ जनयति
कुसुमंसहसागतमपिसुचिरंनिरातकं ॥ **अथगर्भस्थितिः ॥** एकमामातुलुंगस्यवीजातिस
कलानितु ॥ मातृतेदुग्धपिष्टातिपीत्वाश्रोत्यबलासुतं ॥ नागकेसरमेकंनुपिष्ठाक्षीरेणायाव
ला ॥ पिवेत्सासुतमाप्नोतिमातृतेचिरजीविनं ॥ पुष्टो धृतंलक्ष्मणाया मूलं पिष्टं चकन्यया ॥

अतन्तेष्टतडुग्धाभ्यां पीत्वा पोष्यवला सुतं ॥ काथेन हयगंधायाः सा ॥ धितं सद्यतं पयः ॥ प्रा
तः स्नात्वा वला पीत्वा गर्भं धतेन संशयः ॥ शिवलिङ्गी फलमेकं अतन्तेया वला गिलति वंध्या
पिपुत्ररत्नं लभते सानात्र संदेहः ॥ अथ गर्भ संरक्षसां ॥ पततं संभये द्रुमं कुलालकर म
त्तिका ॥ कंकती मूलमावद्धं कुमारी सूत्रकैर्दठं ॥ कटिदेशे नितं विन्यागर्भं संभयति ध्रुवं ॥ कु
शकाशौरुवृकानां मूलैर्गोक्षुरकस्य च ॥ अतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिराणः शूलनुत्तरं ॥ श्रीवे
रारलुरक्तचंदनवला धान्या कवत्सादनी मुस्तोशी रजवासघर्षट विषाक्षा यं पिवेद्गर्भिरा
नाना व्याधियुता तिसार गदके त्वस्वस्तो वाज्वरेयो गोयं मुनिभिः पुरा निगदितः शूलामये
पुत्रम ॥ अथ सुखप्रसवोपधं ॥ मातुलुंगस्य मूलानि मधुकं मधुसंयुतं ॥ एतेन सह पा

तव्यं सुखं नार्याः प्रसूतये ॥ गुंजामूलस्य खंडानि सप्त सप्तदलानि च ॥ खंडितानि कटिस्था
नि सुप्रसूतिं प्रकुर्वते ॥ वारापुंखजटावाथ विशाल्यां कुरुते गना ॥ कलापक्षार्कं अतुदिकम
नष्टा दशां बुधीन् ॥ विलिखेन्नवकोष्ठेषु त्रिंशद्वयं त्रमुत्तमं ॥ सुखं प्रसूयते नारी दृष्टु
चाचक्रवर्द्धनं ॥ १६ २ १२ ॥ अथ अपरा पातन विधिः ॥ कचवेष्टितयां गुल्या छे
कंठे सुखं पतत परा ६ १० १४ ॥ मूलेन लो गलका संलिप्ते पारिपादे वा ॥ अथ सति
कारोगः ॥ अंगमर्दोत्त्व ६ १८ ४ ॥ रः कं पः पिपासा गुरु गात्रता ॥ शोथः शूलानि सारौ च
सति कारोग लक्षणां ॥ दशमूली श्रुतं तोयं कवोक्षं पिपलीयुतं ॥ पीतं तत्सति कारोग मुदग
मपि कृतं ति ॥ नागरस्य पला न्यष्टौ द्यतस्य पलविंशतिं ॥ क्षीराठु केन संयुक्तं खंडस्यार्द्धतुलं

पिवेत् ॥ शताक्षा जीरकबोषत्रिसुगंधियवानिकाः ॥ कारवीसिसिचवाग्निमुस्तानां च पलंपलं ॥
 शुद्धाभकायसंयो जं विफलंच पृथपृथक् ॥ स्वर्णतारंततो योज्यं यथा चाग्निबलं भवेत् ॥ ले
 हीभूतमिदं सिद्धं घृतभांडे निधापयेत् ॥ तद्यथाग्निबलं स्वादेत्सुतिका तु विशेषतः ॥ वल्यं व
 र्णं तथा युष्पं वलीपलितनाशनं ॥ वयसः स्थापनं हृद्यं मंदाग्नेर्दीपनं परं ॥ आमवातप्रशम
 नं सौभाग्यकरमुन्नमं ॥ सकलाश्लसमनं सुतिकारोगनाशनं ॥ शार्दहेमफलं पिष्टु कटु
 तैलं चतुर्गुणं ॥ विपचेत् घटिकायुग्मं तत्रैलं हेमसुंदरं ॥ इष्टप्रस्वेदशमनं सुतिकादोषना
 शनं ॥ अथ क्षीरविवर्द्धनं ॥ सतावरी क्षीरपिष्टापीता सत्यविवर्द्धनी ॥ कवो ह्ये क रायापी
 तं क्षीरं क्षीरविवर्द्धनं ॥ विदारी कंदस्वरसं पिवेद्वा सत्यवर्द्धनं ॥ सहारिदं कुमार्या सुमूलं

पानीयपेषितं ॥ सनरोगं हंतिलेपात् किंवा कर्कोटकाजटा ॥ अथ प्रदरः ॥ अतिमार्गाश्वग
 मनप्रसूतसुरतादिभिः ॥ प्रदरो जायते स्त्रीणां यो निरुक्तस्तुतिपृथक् ॥ रक्तपूगीफलं साजू
 फलं चैवरसांजनं ॥ धात्रीपुष्पं मोचरसंतंडुली मूलगैरिके ॥ संपेषां समभागानां पलाईमि
 ति चूर्णाकं ॥ प्रदरात् पिवेन्वारी प्रत्यहं तंडुलां बुना ॥ तंडुलीयकमूलं हितं तंडुलां बुप्रपेषितं ॥
 सताक्ष्यशैलं सक्षौद्रं प्रपीतं प्रदरं जयेत् ॥ पिष्टं तंडुलतोयेन कुशमूलं ससारघं ॥ सरसांज
 नमापीय प्रदरं विदिना जयेत् ॥ जीरकप्रस्थमेकं तु क्षीरं द्वादशमेव च ॥ प्रस्थार्द्धलो धृष्ट
 तयोः ॥ पचेन्मं देन वह्निना ॥ लेहीभूते थशीते त्रसिता प्रस्थं विनिक्षिपेत् ॥ चातुर्जातकरा
 विश्वमजाजीमुस्तवालकं ॥ दाडिमं रसत्रं धान्यरजनी पटवासकं ॥ वंशजं चतवक्षीरी प्र

ते कंभुक्ति संमितं ॥ जीरक स्यावले होयं प्रदरापहरः परः ॥ ज्वरावल्या रुचिश्चा सत् ह्मादा
 हृक्षयापहः ॥ भूम्या मल कमलं तु पीतं तंडुलवारिणा ॥ द्वित्रैरेव दिने नार्थाः प्रदरं दुस्तरं
 त्रयेत् ॥ अथ रंदागर्भ निवारणार्थं गर्भपातन विधिः ॥ ताली सगैरिके पीते विडालपदमा
 त्रके ॥ श्रीतांबुला चतुर्थे ह्रिवंध्यां स्त्री कुरुते भ्रूशं ॥ पालाशवीजमध्वाश्लेषात्सामर्थ्येन
 निमध्ये अतोगर्भं नश्यते स्त्री कदाचन ॥ धतूरमूलिका पुष्पे गृहीता कटिसंस्थिता ॥ गर्भ
 निवारयत्येवं रंदावेषादियोषितां गृज्जनस्य च वीजानि तिलकारविके अपि ॥ गुडे न भुक्तमे
 तनुगर्भपातयति ध्रुवं ॥ अथ सनद्वहीकरां ॥ श्रीपरीरस कल्काभ्यां तैलं सिद्धं तिलो
 द्रवं ॥ तत्तैलं तलके नैव सनस्योपरि दापयेत् ॥ पतिता वृत्तिनो स्यात्तामंगनायाः पयो

योगन॥

॥ रत्न ॥

४३